

מעורבות האינטלקטואלים בפרשת לבון

Author(s): יחיעם וייץ

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ט (תשנ"ט), (סד, חוברת ג'), pp. 349-378

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70034004>

Accessed: 29/11/2011 07:42

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מעורבות האינטלקטואלים בפרשת לבון*

מאת יחיעם ויץ

‘פרשת לבון’ נפלה על המדינה, ובמיוחד על מפא”י, מפלגת השלטון, כרעם ביום בהיר. היו אלה השנים שאחרי מלחמת סיני, שהתעצמה בהן תחושת הביטחון בסיכויי הישרדותה של המדינה. שנים אלה גם התאפיינו בפיתוח כלכלי מואץ ובשיפור מעמדה הבינלאומי של המדינה הצעירה. מבחינת מעמדה של מפלגת השלטון לא היתה תקופה טובה ממנה.

בבחירות לכנסת הרביעית, שנערכו בנובמבר 1959, הגדילה מפא”י את כוחה מ-40 ל-47 מנדטים¹ ונחלה את הניצחון האלקטורלי הגדול והמרשים בתולדותיה. משנודעו תוצאות הבחירות נכתב במאמר המערכת ב’הארץ’: ‘ניצחון מפא”י הוא התופעה המרכזית של תוצאות הבחירות... מפא”י לא זכתה הפעם לתוספת שולית כמו ב-1951² אלא היא נתחזקה בשיעור אשר מקנה לה עמדה כמעט שלטת בכנסת הרביעית’³. דברים דומים נכתבו במאמר המערכת ב’מעריב’: ‘גם אם אפשר למצוא הרבה תופעות לוואי – נסיבתיות ופסיכולוגיות – שהנחילו למפא”י ניצחון כה גדול בבחירות, הרי רצונו של הבוחר לראות במפא”י את המפלגה הראשית והגדולה ביותר בהרכב השלטוני הבא – אינו עומד בשום ספק’⁴.

ניצחונה של מפא”י הבליתי את מעמדו הייחודי והמורם מעם של מנהיגה, דוד בן-גוריון. ב’הארץ’ נכתב על כך: ‘סמכותו האישית של דוד בן-גוריון מוכרת ברחבי הציבור כסמכות מכרעת ורבים אשר טענות ומענות להם נגד עסקני מפא”י בדרגים הנמוכים יותר, מזהים ברצון את צמרת מפא”י עם הנהגת העם כלפי חוץ’⁵. ובמצב זה פרצה פרשת לבון.

במאי 1960 תבע פנתס לבון מבן-גוריון לחקור מחדש את ‘עסק הביש’, אחרי ששמע מאלוף-משנה יוסי הראל, מפקדה לשעבר של יחידת המודיעין 131 שפעלה במצרים, שבלשכת

* מאמר זה מבוסס על הרצאה ביום עיון לזכרו של פרופ’ שמואל אטינגר, במלאת עשר שנים לפטירתו, מטעם מרכז זלמן שזר והאוניברסיטה העברית בירושלים, 5 בנובמבר 1998.

1 בבחירות לכנסת השלישית, שנערכו ביולי 1955, הצביעו עבור מפא”י 274,735 בוחרים – 32.2% מכלל המצביעים. בבחירות לכנסת הרביעית הצביעו עבורה 370,585 בוחרים – 38.23% מכלל המצביעים.

2 בבחירות לכנסת השנייה, שנערכו ביולי 1951, קיבלה מפא”י 37.3% לעומת 35.7% שקיבלה בבחירות לכנסת הראשונה, שנערכו בינואר 1949.

3 ‘מפא”י עשתה חיל בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות’, מאמר מערכת, הארץ, 5 בנובמבר 1959.

4 ‘בן-גוריון לאן?’, מעריב, 5 בנובמבר 1959.

5 ראו לעיל, הערה 3.

ראש אמ"ן זיפו תעודות. בן-גוריון הטיל על מזכירו הצבאי, אלוף משנה חיים בן-דוד, לחקור את הנושא, ולאחר מכן הורה לרמטכ"ל, רב-אלוף חיים לסקוב, להקים ועדת חקירה צבאית, שתחקור באופן יסודי את הרינונים בדבר העלמת מסמכים וזיופם. בראש הוועדה עמד חיים כהן, שופט בית המשפט העליון, ולשם כך הוענקה לו דרגת אלוף-משנה. בשלב זה נעשו כל האירועים בד' אמות, הרחק מעין הציבור. בסוף ספטמבר פנה לבון לבן-גוריון וביקש ממנו לפסול את כהן, שלטענתו הציע לפטרו מהממשלה כשכיהן כיועץ המשפטי לממשלה. כן תבע לבון מראש הממשלה, שיודיע בציבור כי לא הוא זה שנתן את ההוראה ולכן הורחק ממישרת שר הביטחון על לא עוול בכפו. בן-גוריון סירב בתוקף: הוא מעולם לא פסל אותו ולא האשים אותו, ולכן אין הוא רואה כל צורך או חובה לטהרו. לבון לא חיכה למסקנות ועדת כהן והודיע שיפנה לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת כדי שתטהר את שמו. בשלב זה נודע לציבור על הפרשה, ובמהלך החודשים הבאים היא לא ירדה ממרכז סדר היום הציבורי.⁶

הדינונים בוועדת החוץ והביטחון החלו ב-2 באוקטובר 1960, בהופעתו של ראש הממשלה, ולאחר מכן הופיע בפניה פנחס לבון ארבע ישיבות רצופות.⁷ דבריו, שהודלפו ברובם לעיתונות, החלו את מה שכינה משה שרת 'חרושת הזוועות'. בפני הציבור נחשפה מסכת של זיופי מסמכים, עדויות כזב, תוכניות הרפתקניות ובזבוזי כספים בקנה מידה אדיר. יוסף אלמוגי, שבאותה העת היה המזכיר הכללי של מפא"י ומנאמני נאמניו של בן-גוריון, כתב: 'הופעותיו של לבון דדהימו את כל חברי המפלגה... היתה זו התפרצות חסרת מעצורים'.⁸ את יחסיו עם בן-גוריון, שעד אז היו הדוקים ביותר – יש הסבורים שראה בו את יורשו המועדף – הרסו הופעות אלה לחלוטין, מאז החל לכנותו בכינויים כמו 'זמרי', 'הנבל' ו'בן הבליעל'. דוגמה לזעמו על הופעת לבון הביע בדברים הבאים:

מאז כמה המדינה לא הוסערה הארץ כבימים אלה. אפילו לא בימי 'אלטלנה'. כל מה שנאמר בועדה נתפרסם בעיתונות, על הרוב בסילופים. מאז הוקמה ועדת החוץ והביטחון, ועד הופעת לבון בועדה, לא הודלף דבר מועדה זו... עם הופעת לבון נפרצו כל הסכרים.⁹

השלב הבא בגלגולו של כדור השלג היה הקמתה של ועדת שרים בראשות שר המשפטים פנחס רוזן, הידועה בשם 'ועדת השבעה'.¹⁰ אחת הסיבות להקמת הוועדה היתה הרצון להוציא את הדיון מידיה של ועדת החוץ והביטחון ולערוך בירור יעיל ומעשי יותר. הוועדה, שהוקמה בברכתו המלאה של ראש הממשלה, החלה את דיוניה ב-3 בנובמבר 1960 וקיימה תשע-עשרה ישיבות עד 21 בדצמבר. הוועדה זכתה את לבון ממתן ההוראה. כל שבעת חבריה קבעו:

6 התיאור מתוך: ר' בונדי, פליקס – פנחס רוזן וזמנו, תל-אביב 1990, עמ' 538-539.

7 הישיבות נערכו ב-4, 11, 17 ו-20 באוקטובר 1960.

8 י' אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 192.

9 ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, ב, תל-אביב 1969, עמ' 612.

10 חברי הוועדה היו: שר המשפטים פנחס רוזן (יושב ראש), שר האוצר לוי אשכול, שר התחבורה יצחק בן-אהרן, שר הבריאות ישראל ברזילי, שר הדואר בנימין מינץ, שר המשטרה בכור ש' שטרית ושר הפנים חיים משה שפירא.

לבון לא נתן את ההוראה שעליה הסתמך הקצין הבכיר¹¹ וכי מעשה עסק הביש בוצע שלא בידעו¹².

מסקנות הוועדה הובאו לאישורה הסופי של הממשלה בישיבתה השבועית, שנערכה ב־25 בדצמבר 1960. הכל קיוו שהאישור ישים קץ לעיסוק בפרשה, שלא ירדה מראש סדר היום הציבורי במשך למעלה משלושה חודשים. ואמנם, הממשלה אישרה את המסקנות ברוב גדול.¹³ ואולם, לאחר האישור נטל ראש הממשלה את רשות הדיבור וביקש למסור הודעה אישית, ורק אז, כשנדמה היה 'שבירור הפרשה היה כלשון ההחלטות "גמור ומוסכם", התברר לנוכחים כי מה שעומד ראש הממשלה לחולל עולה על הקשים בחששותיהם¹⁴. בן־גוריון, שקרא את עיקרי דבריו מן הכתב, יצא בהתקפה חריפה ביותר, מלווה בביטויים שלא היה להם תקדים בישיבות הממשלה, הן נגד חברי הוועדה והן נגד פנחס לבון. בסיום דבריו הודיע לשרים ההמומים: 'כך לא אוכל לשבת עוד איתכם', והכריז שהוא יוצא לחופשה של ארבעה-חמישה שבועות המתחילה ב־רגע זה'.

בעקבות ישיבת הממשלה, שאמורה היתה להרגיע את הרוחות, הגביר כדור השלג את תאוצתו. במהלך ינואר 1961 הציג בן־גוריון אולטימטום שעיקרו 'או אני או הוא': או שפנחס לבון יודח מתפקידו כמזכיר ההסתדרות או שאני אפרוש מהחיים הציבוריים. בצל איום זה התכנס מרכז מפא"י ב־4 בפברואר 1961 לישיבה, שלא מוגזם יהיה להגדירה כהתכנסות הדרמטית ביותר בתולדותיו. בישיבה תמכו מאה וחמישים איש בהצעה שהביא שר האוצר לוי אשכול, שמשמעותה היתה הדחת לבון, תשעים ושישה הצביעו נגדה וחמישה נמנעו. חמישה ימים אחר כך, ב־9 בפברואר, התכנס הוועד הפועל של ההסתדרות לישיבה ובמהלכה הודיע לבון על התפטרותו.

בן־גוריון נקט בצעד נוסף והודיע לנשיא המדינה יצחק בן־צבי ב־31 בינואר 1961 על התפטרותו מתפקידו כראש הממשלה. הניסיון להקים ממשלה חלופית לא עלה יפה, וב־28 במרס 1961 קיבלה הכנסת בקריאה שנייה ושלישית חוק לפיזור הכנסת הרביעית ולהקדמת הבחירות. הבחירות עצמן נערכו ב־15 באוגוסט 1961. ואולם בכך לא תם הסיפור, וה'פרשה' המשיכה להיות אירוע מרכזי עד אמצע שנות השישים. היא הביאה להתפטרות בן־גוריון ולפילוג מפא"י והיתה לאירוע מרכזי ומעצב בתולדות המדינה. במידה רבה אף ניתן לראות בה את האירוע שהביא את העידן הראשון בתולדות המדינה לקצו.¹⁵

אחת התופעות הבולטות בתקופת ה'פרשה' היתה התארגנויות של אישי רוח ואינטלקטואלים. היו שבאו למחות על התנהגותו של בן־גוריון והיו שהביעו תמיכה בו והגנו עליו לנוכח ההתקפות הקשות שהיו מנת חלקו. סוגיית מעורבותם של אנשי הרוח בפרשת

11 הכוונה לאלוף־משנה בנימין ג'יבלי, ראש אמ"ן בתקופת 'עסק הביש'.

12 בונדי (לעיל, הערה 6), עמ' 548.

13 בעד אישור המסקנות הצביעו עשרה שרים, שלושה שרים נמנעו מהצבעה, ראש הממשלה לא השתתף בהצבעה ושר הדואר בנימין מינץ נעדר מהארגון.

14 ד' הורוביץ וא' חסין, הפרשה, תל־אביב 1961, עמ' 159.

15 בעניין זה ראו מאמרי: קצ' הראשית - לבירור המושג "ראשית המדינה", בין חזון לרוויזיה - מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, בעריכת י' ויץ, ירושלים תשנ"ח, עמ' 235-255.

לבון כבר נדונה במקומות שונים, אך לא כשלעצמה, אלא אגב הקשרים שונים. למשל, כחלק מדיון כללי בפרשה¹⁶ או כחלק ממערכת היחסים בין בן-גוריון לבין אנשי הרוח.¹⁷ במושג התארגנויות אנשי הרוח כוונתי למחאת הפרופסורים נגד בן-גוריון, להתארגנות סטודנטים שהקימו את 'הוועד להגנת הדמוקרטיה', ולהתייצבות אנשי הדור הצעיר ב'איחוד הקבוצות והקיבוצים' נגד צעירי מפא"י. מאמר זה יעסוק בעיקר בקטגוריה הראשונה.¹⁸ המאמר מנסה לראשונה לבחון את הסוגיה כשלעצמה, על הבטיה השונים. מטרתו להציג התארגנויות אלה ולהעלות שלוש שאלות:

- (א) מה הביא למחאה נגד בן-גוריון – האם התנהגותו הקונקרטי בתקופת ה'פרשה', או שמא היתה זו הזדמנות למחאה נגד עידן בן-גוריון כולו?
- (ב) מה היו תכניה של המחאה? האם הצטמצמה המחאה רק נגד תופעות שעלו בתקופת ה'פרשה', או אולי מדובר במחאה כוללת יותר, שהתייחסה לדמותה ולערכיה של המדינה?
- (ג) מה הרקע הרחב של התארגנות זו וכיצד ניתן לקשר בינה לבין ההתפתחויות המרכזיות שאירעו בחברה הישראלית באותה עת?

א. התארגנות אנשי הרוח

1. ההתארגנות והאוניברסיטה העברית

התפרצותו של בן-גוריון בישיבת הממשלה וניסיונו לכפות את עמדתו, שהיתה עמדת מינוט, תוך שהוא מאיים להתפטר מתפקידו, הביאו כחמישים מהבולטים באישי הרוח במדינה לפרסם גילוי דעת. הם לא נקטו עמדה חד משמעית בפלוגתה שבין ראש הממשלה למוזכיר ההסתדרות. מטרת גילוי הדעת היתה לקרוא לראשי הציבור 'לעשות למען טיהור האווירה והחזרת האמון'. הטיעון המרכזי שהועלה בו היה שהמשך הפולמוס, הנובע 'לא [מ]מחלוקת לשם שמיים ומלחמה על עקרונות, אלא [מ]מאבק על עמדות כח', עלול לפגוע פגיעה אנושה ברקמותיה העדינות ביותר של החברה הישראלית. וכך נכתב בו:

בהלכי רוח אלה טמונה סכנה חמורה לעתידה של מדינת ישראל. תחושת אין אונים של האזרח נהפכת במהרה ליחס של אדישות ומתגלגלת לזלזול בפוליטיקה ובעוסקים בה. המחזיקים בשלטון זקוקים גם לאהדתו של הציבור וגם לביקורתו הבונה. אין לך סכנה חמורה יותר למשטר דמוקרטי ולערכיו מאשר יחס של זלזול כלפי ביקורת ויחס של בזז למתנגד. וגדולה פי כמה הסכנה בחברה הנמצאת עדין בתהליך של גיבוש משטרה המדיני והחברתי, ובה

16 לדוגמה: הורוביץ וחסין (לעיל, הערה 14), במיוחד הפרק העשירי: 'הקרב על דעת הקהל' (עמ' 171-195).

17 מ' קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, שדה-בוקר 1988.

18 ראו: ע' בראור, "'מז' היסוד' – נפתוליה של תנועה פוליטית רעיונית', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 478-493.

חלקים גדולים של האוכלוסייה חסרים ניסיון של דרכי מימשל דמוקרטי וחוש מידה להבחין בין עיקר לטפל בפולמוס מפלגות, וזקקים לחינוך לשם כיבוד ערכים דמוקרטיים.

רובם המכריע של החותמים על גילוי הדעת היו אנשי סגל האוניברסיטה העברית. ביניהם נציין את אפרים אלימלך אורבך, המזרחן דוד איילון, הסוציולוג שמואל נח איזנשטט, בנימין אקצין, מרסין בובר, הוגו ברגמן, יעקב טלמון, גד טדסקי, עקיבא ארנסט סימון, דוד עמירן, יהושע פראוור וקרל פרנקשטיין. כן חתמו עליו מספר אנשי סגל מן הטכניון שבחיפה, כמו פריץ אולנדורף ורחל שלון, וכן הסופר ש"י עגנון. שניים שלא חתמו היו ישעיהו ליבוביץ ויגאל ידין. ליבוביץ סירב לחתום כי 'הכרוז אינו מספיק חריף... לרוחו'. ידין, שעליו נכתב כי 'העדרו מרשימה זו אינו מקרי', סירב לחתום מאחר שקבע לעצמו כלל, מאז עזב את הצבא, שלא להביע עמדות בנושאים הקשורים למערכת הביטחון.¹⁹

מי שחתימתו עוררה הפתעה מיוחדת היה הסופר ש"י עגנון. עגנון נזהר בדרך כלל שלא להיגרר לזירה הציבורית-הפוליטית, אך לא עלה בידו להינזר ממנה כליל. ואכן, הוא צירף לעתים את חתימתו לעצומות שארגנו אנשי רוח ירושלמים נגד עוולות שלטוניות. כמו שחתם על הכרוז שבו אנו עוסקים כך צירף את חתימתו גם לעצומות אחרות, כמו התביעה שהופנתה לנשיא המדינה לחון את המזרחן אהרן כהן, איש מפ"ם וחבר קיבוץ שער העמקים, שהורשע ב'מגע עם סוכן זר' סובייטי.²⁰ למרות חתימתו, כתב לבן-גוריון כמה חודשים לאחר מכן, כשמלאו לו שבעים וחמש שנים: 'פעמים הרבה ביקשתי לי עילה לברך אותך על זכותך שעשתה אותך ההשגחה העליונה שליח לייסד את מדינת ישראל. עכשיו, כשהגעת לשנת השבעים החמש אני מצרף את עצמי לכל המברכים אותך'.²¹

העובדה שרובם המכריע של החותמים היו חברי סגל האוניברסיטה העברית אינה מפתיעה. ראשית, בשל מעמדו הדומיננטי של מוסד זה באותה עת. אף ששני מוסדות להשכלה גבוהה – אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בר אילן – צעדו את צעדיהם הראשונים,²² לא היה עוררין על מעמדה של האוניברסיטה העברית כמוסד המרכזי להשכלה גבוהה. שנית, בשל התסיסה התרבותית שפקדה את גבעת רם, הקמפוס החדש של האוניברסיטה העברית. אחד מביטוייה של התסיסה הזאת היתה הספרות החדשה, ספרות דור המדינה, שנוצרה בקמפוס. נורית גרץ כתבה על כך, כי סביבתם הטבעית של סופרי אותו הדור – ובראשם עמוס עוז, א"ב יהושע ועמליה כהנא-כרמון – היו הקמפוס האוניברסיטאי, וכתבתם יועדה בראש ובראשונה לקהל של מורים, מרצים וסטודנטים.²³ בקמפוס האוניברסיטה העברית באו היוצרים הצעירים במגע ראשון עם התרבות המערבית המודרנית ועם התיאוריות הספרותיות

19 'גילוי דעת אנשי הרוח', הארץ, 30 בדצמבר 1960.

20 ד' לאור, חיי עגנון – ביוגרפיה, ירושלים-תל-אביב 1998, עמ' 533.

21 ש"י עגנון לדוד בן-גוריון, לא מתוארך, ארכיון בן-גוריון בשדה בוקר, תכתובת.

22 ראו: מ' קליין, ברי-אילן – אקדמיה, דת ופוליטיקה, ירושלים 1997; צ' יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל-אביב – זכרונות', אלפיים, 11 (1995), עמ' 101-128.

23 נ' גרץ, חירות חיצונית והבוקר שלמחרת, תל-אביב 1984, עמ' 60-61.

המערביות, ומורי האוניברסיטה היו הראשונים שקראו את יצירותיהם. שמעון הלקין היה הקורא הראשון של סיפוריהם של עוז ושל יהושע.

האוניברסיטה סייעה לסופרים הצעירים גם מבחינה נוספת. היא סיפקה להם קהל קוראים מתוחכם, והדיאלוג עם קהל זה הבהיר להם את הצלחת כתיבתם הסמלית והמתוחכמת. 'הקהל האוניברסיטאי, שלא כקהל הקוראים הרחב, מוכן היה להקדיש זמן ומאמץ לפענוח הסמלים והרמזים שבסיפוריהם החדשים', כתבה גרין. לדעתה, ההתייחסות אל המציאות באורח מלגלג ואירוני תאמה 'אולי את טעמו של ציבור סטודנטים ומורים, כשם שנגדה את אופיו של ציבור הסופרים והקוראים בדור הקודם'.

לקשר שבין האוניברסיטה לבין דור הסופרים החדש יש הבט נוסף. המעבר מעידן יוסף קלאוזנר לעידן שמעון הלקין, שהתרחש באמצע שנות החמישים, התבטא בשינוי היחס אל הספרות: מראייתה כמקור לפתוס לאומי אל ספרות בעלת ערכים אוטונומיים. שינוי זה יצר מעבר מספרות מגמתית, ציונית-הטפתית, לספרות לא אידאית, ספקנית וביקורתית.

2. גיבוש והתרחבות

גילוי הדעת שהתפרסם ב־31 בדצמבר 1960 היה הירייה הראשונה במאבק הציבורי שעוררה פרשת לבון. כשבועיים לאחר מכן החלה לקרום עור וגידים יוזמה נוספת. קבוצת אנשים מן האינטליגנציה הירושלמית וקבוצה של חברים מיישובי ספר בנגב קיימה בירושלים פגישה מכינה, לבדיקת אפשרות של פעולה ציבורית לנוכח תופעות 'המעמידות את ערכי הדמוקרטיה במבחן חמור'. הפעם נקטו יוזמי הפגישה עמדה ברורה וחד משמעית בעד פנחס לבון ונגד בן-גוריון.

אחד הגורמים להתארגנות זו היתה יוזמתו של חבר הכנסת יוסף אלמוגי, המזכיר הכללי של מפא"י. בשבוע הראשון של ינואר 1961 הפעיל אלמוגי את מנגנון מפא"י למסע התעוררות, שלפי הורוביץ וחסין: 'נועד כביכול לשכנע את מר בן-גוריון, שלא יפרוש ואילו למעשה מכוון היה להפעיל לחץ "מלמטה" על ההכרעה הפנימית במפא"י'.²⁴ הוא ארגן כינוס של המזכירים בסניפי המפלגה ברחבי הארץ ובו אמר, כי התעוררות ציבורית רחבת הקף עשויה למנוע את פרישת בן-גוריון, צעד שבו ראה אסון לאומי העלול להביא להתפוררות המדינה.²⁵ אחד הצעדים שננקטו במסגרת 'מסע התעוררות' היה משלוח מספר רב ביותר של מכתבים ומברקים לבן-גוריון, שקראו לו לחזור מהתפטרותו, כי היא עלולה להוביל לאסון. לדוגמה, מזכיר מפא"י בירושלים משה ברעם כתב לו: 'אלפי חברי המפלגה בבירה פונים אליך בבקשה נמרצת אל תפרוש אנא המשך להחזיק בהגה המדינה. פרישתך תגרום זעזועים רציניים בעם ובמדינה ובתנועה'.²⁶

24 הורוביץ וחסין (לעיל, הערה 14), עמ' 171.

25 'אלמוגי', 'התעוררות ציבורית גדולה תעזור לנו לשכנע את ד' בן-גוריון, דבר, 6 בינואר 1961.

26 ירושלים, 5 בינואר 1961, ארכיון בן-גוריון, תכתובת.

על הקשר בין יוזמת אלמוגי לבין ההתארגנות החדשה כתב אחד ממורי האוניברסיטה העברית:

בדרך בלתי שגרתית בחר מזכיר מפא"י, יוסף אלמוגי. הוא הניע את סניפי המפלגה לצאת בגילוי דעת ובהפגנות לזכותו של בן-גוריון ולחובת חברי ממשלתו, צעד שנתפש כניסיון להכריע בשאלה השנוייה במחלוקת בין נציגי ציבור נבחרים על ידי לחץ של התעוררות פופוליסטית.²⁷

אלמוגי עצמו ראה את הדברים אחרת. לטענתו, שתיקת חברי המפלגה לנוכח המסע הציבורי נגד בן-גוריון התפרש כהפניית עורף של המפלגה כולה לבן-גוריון. מצב זה נראה בעיניו לא רק בלתי נסבל, אלא גם בלתי הוגן, ולכן פעל להפעלת הסניפים.²⁸ יוזמת אלמוגי יצרה חרדות וחששות, מהן אמיתיות מהן מדומות, ביחס לאופי המשטר ולדיקטו. על הרוח הנושבת מטענת אלמוגי, בדבר הסכנות הנוראות הצפויות למדינה במידה שבן-גוריון יתפטר, נכתב:

האמנם איננו חשים בטיבה של רוח איזמה זו? האם שכחנו את מקורותיה ותוצאותיה? הלך הרוח המוצא לו ביטוי מפי המזכיר הכללי כתעמולה מחושבת, נענה בפי המזכירים המקומיים ועסקני הסניפים בהיסטריה אינפאנטילית: 'אנשי הנגב רואים בבן-גוריון ערובה לשקט בגבולות, להבטחת עתידם הכלכלי... הם יארגנו עלייה לרגל לשדה-בוקר', מכריזים מזכירי מפא"י בנגב. כך: המנהיג הכל יכול, האב המיטיב, המגן והמזין, שמש שבטי ישראל, ואין בלעדיו. ואילו יארגנו עליה לרגל, שלא ארגנו בשלושת הרגלים המסורתיים. מה עוד נחוץ כדי להזהירנו מפני הרוח הרעה הנושבת כאן?²⁹

יוזמה זו גם היתה, כאמור, אחת הסיבות המרכזיות להתארגנות שהפגישה המכונה שלה נערכה בירושלים ב-11 בינואר 1961, בנוכחות כמאה וחמישים איש. ניהל אותה פרופ' יעקב כ"ץ, שכיהן אז כדיקן הפקולטה למדעי החברה. בזיכרונותיו כתב כ"ץ, כי הסיבה למעורבותו העמוקה בפעולת המחאה היתה תחושתו הוודאית, כי 'האמצעים שנקטו בהם בן-גוריון ועוזריו עמדו בסתירה משוועת לכל כללי הדמוקרטיה וההגיונות. להכריח חברי ממשלה לחזור בהם רק משום שראש הממשלה חולק על דעתם נוגד את סדרי השלטון'.³⁰ יתר על כן, תביעתו של בן-גוריון להדיח את לבון מתפקידו כמזכיר ההסתדרות היתה תביעה שרירותית לחלוטין, אם כי 'חסידי המושבעים של בן-גוריון מבין חברי מפלגתו היו מוכנים להכנע לו גם בזה, ובלבד שיוכלו להוסיף ולחסות בצלו'.

הסיבה שדווקא כ"ץ ניהל את הישיבה היתה 'ודאי משום נשיאת השם של דיקן פאקולטה באוניברסיטה העברית'. נתן רוטנשטריך, שכיהן כדיקן הפקולטה למדעי הרוח, לא בא בחשבון

27 י' כ"ץ, כמו עיני – אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ירושלים 1989, עמ' 137.

28 אלמוגי (לעיל, הערה 8), עמ' 204–205.

29 א' ליבנה, 'בן-גוריון או הצדק', הארץ, 20 בינואר 1961.

30 כ"ץ (לעיל, הערה 27), עמ' 137–139.

לניהול הישיבה, מאחר שהיה חבר פעיל במפא"י: 'ואנו הרי רצינו להפגין את האופי הא-פוליטי של מחאתנו'. באסיפה עצמה קבע כ"ץ, כי מטרת ההתכנסות איננה לצבור כוח מדיני או לייסד כוח פוליטי חדש, אלא להזהיר את הציבור מפני סכנות חמורות המאיימות על החופש במדינה. הנהגת המדינה, טען, 'עלולה בלי משים ללבוש אופי של שלטון יחיד, עם כל הפורענויות הכרוכות אחריו'.³¹ באסיפה נשאו דברים כמה מבכירי הפרופסורים של האוניברסיטה העברית. הכלכלן דן פטנקין קבע, כי המחיר שבן-גוריון תובע תמורת המשך כהונתו 'הוא גבוה מזה שרשאי ציבור דמוקרטי לשלמו'. הסוציולוג שמואל נח אייזנשטט טען, כי בישראל קיימת נטייה להדגיש יתר על המידה את תפקידי הביצוע של הממשלה לעומת סמכות המוסדות הפרלמנטריים, ועתה מערערים גם על סמכות הממשלה ומבקשים להעביר את הסמכות כולה לידי אדם אחד.³²

בסיום הפגישה חתמו משתתפיה על גילוי דעת, שהפך למצע שסביבו התלכדו מתנגדיו של בן-גוריון. הטענה העיקרית שהועלתה בו היתה: 'זה למעלה משבועיים אנו עדים לתופעות המעמידות את ערכי הדמוקרטיה בארץ במבחן חמור'. בעניין זה הועלו ארבע נקודות: (א) לגבי מסקנות 'ועדת השבעה', מקורבי ראש הממשלה 'תובעים מחברי הממשלה לבטל דעתם מפני דעתו ולהפוך החלטתם על פיה. הם תובעים אפוא בשם מצפונם את כניעת מצפון חברי'.

(ב) אם אחרי ש'ועדת השבעה' זיכתה את לבון תתמלא הדרישה להדיחו מכל תפקידיו, 'יראו ויידעו הכל כי הנלחם לצדקתו ולזכויותיו עלול להיענש גם לאחר שהשיגו, דבר שירתיע אנשים מהיאבק על אמתם'.

(ג) ההשקפה שמקורבי בן-גוריון מנסים להפיץ, 'שקיום המדינה תלוי בעמידתו של אדם מסוים בראשה', נוגדת את עצם עקרונות הדמוקרטיה ועלולה להביא 'במוקדם או במאוחר, לעליית מנהיג בלעדי במדינה'.

(ד) המערכה המתנהלת אינה מסוכנת רק בטענותיה אלא גם בשיטותיה. הפעלת מנגנוני לחץ ויצירת אווירה רגשנית והיסטרית, תוך הטלת דופי במוסדותיה הנבחרים של המדינה, פוגעים באופן חמור 'באפשרות להגיע לידי הכרעות מתוך תבונה ומתוך הכעת רצון חופשי, הנדרשות בשעה חמורה זו'.³³

רבים חתמו על גילוי הדעת, ואל הקבוצה הירושלמית הצטרפה קבוצה של אישי רוח ואמנים מתל-אביב. בין המצטרפים היו פרופ' ברוך קורצווייל, הסופרים והמשוררים מתי מגד ואחיו אהרן, ט' כרמי, חנוך ברטוב, אברהם שלונסקי, אמיר גלבוש ובנימין תמוז, ואנשי התאטרון שמעון פינקל, גרשון פלוטקין, שמואל בונים ושלמה בר-שביט. ואולם בבסיסה נותרה ההתארגנות ירושלמית בעיקרה.³⁴

התרגשות מיוחדת עוררה חתימתם של מרטין בובר ושמואל הוגו ברגמן. 'משקל סגולי

31 שם, עמ' 138.

32 הורוביץ וחסיין (לעיל, הערה 14), עמ' 174.

33 שם, עמ' 174-175.

34 'קבוצה מתל-אביב מצטרפת לאנשי הרוח הירושלמיים', הארץ, 12 בינואר 1961.

ניתוסף לתנועת המחאה בהצטרפותם של אינטלקטואלים מהשורה הראשונה, בראשם הוגו ברגמן ומרטין בובר, כתב כ"ץ.³⁵ בובר הסביר את פשר צעדו בראיון שהעניק לעיתון 'מעריב', שצייד באופן ברור ומפורש בלבון ובעמדותיו.³⁶ בראיון כפר בובר מכל וכל בטיעון, שבחתימתו על הכרוז הצטרף מניהיוביה לאחד הצדדים הנצים ב'פרשה'. 'לא! לא כך הבינותי את הדבר', קבע הפילוסוף הישיש בהחלטיות: 'אני אינני מכיר את לבון ואינני יודע עליו הרבה, אני לא בא להכריע כאן בין אישים... אילו עשיתי זאת הייתי פוגם ברעיון של איש הרוח שאין לו פניות'. מדוע בכל זאת חתם? כי חש ש'זו שעת משבר, שעת סכנה, אותה שעה בה מוטל על איש הרוח להרים את קולו'. ומהי אותה סכנה? על כך אמר בובר, בלשון מצועפת ומעורפלת משהו: 'לא בעד לבון אנוכי. אין זו הגדרה נכונה, אלא כאשר בשעה גורלית זו אמר האיש הקובע, האיש היודע יותר טוב מכולנו שעת הכרעות גורליות [מה] היא: "נפגעת". ומכאן ואילך עומד דברו זה במרכז עולמנו, הרי שלמדתי מה שלמדתי!...'. דברים ברורים יותר הביע באיגרת ששלח לבן-גוריון. בראשית ינואר 1961, מיד אחרי פרסום הכרוז הראשון, כתב לו כי הוא רואה סכנה לדמוקרטיה בזה 'שאתה במשקלך הגדול ערצרת על סיכומם של שבעת השרים'. כלל גדול הוא בדמוקרטיה ש'האיש "ההיסטורי" לא יטיל את משקלו האישי על כף המאזניים כנגד קביעתו של גוף המוסמך מבחינה ייצוגית'.³⁷

התכתבויות נוספות ביניהם היו אחרי הראיון שהעניק בובר ל'מעריב'. בן-גוריון שלח לבובר ולהוגו ברגמן מכתב נועם, וכתב בו כי הוא 'מכיר ומוקיר את זכויותיהם כהוגים וכאנשי רוח', אבל אינו מכיר בזכותם: 'להוקיע אותי ולהאשים אותי וגם לא להטיף לי מוסר, ואין כל יסוד לדבריהם במידה שהם נוגעים לי, בייחוד בענין שאינו ידוע לכם כלל וכלל'.³⁸ בתגובה כתב לו בובר, כי בעבר 'כשאלק אותי לבי לערער על מדיניותך האמנתי שנאמן אתה לצו השעה כפי שהוא מצלצל באוזניך'.³⁹ ואולם, עתה 'נשתתקה אמונה זו'. והוא הוסיף והסביר:

כלום ייתכן שהמלחמה שאתה נלחם עכשיו היא תגובתך על צו השעה? אתה רואה אותה כמלחמה על עקרונות – ומה הם העקרונות? קראתי בתשומת לב את כל מה שנדפס מדברייך בחודשים אלו ולא נתגלה לפני מה שאוכל לכנותו בשם עקרון. אנשים האומרים או מתיימרים להיות פה לכוונותיך מדברים על הקמת משטר של 'אטטיזם' מקיף, אך האם זהו העקרון? קשה לי לקבל סברה זו, שהרי משטר שכזה עלול לבלום כל פתיחות ספונטנית, שהיא לדעתי עיקר חיי אדם עלי אדמות.

35 כ"ץ (לעיל, הערה 27), עמ' 138.

36 'מדוע חתמתי על כרוז הפרופטורים', מרטין בובר בראיון השבוע עם רפאל בשן, מעריב, 27 בינואר 1961.

37 מרטין בובר לדוד בן-גוריון, ירושלים, 6 בינואר 1961, ארכיון בן-גוריון, תכתובת.

38 טבריה, 28 בינואר 1961, שם.

39 מרטין בובר לדוד בן-גוריון, ירושלים, 30 בינואר 1961, שם.

3. יחסו של בן-גוריון להתארגנות

בן-גוריון עצמו התייחס להתארגנות בכמה מכתבים. לחוקר התלמוד בנימין דה-פריס כתב: 'אני מבין השתוממותך להתערבות "אנשי הרוח". יש זמנים שרוח עיוועים נדבקת בחלק מן העם וגם חכמים ונבונים אינם נמלטים מרוח זו'.⁴⁰ לחברי 'הקיבוץ הדתי' כתב על פרופסורים 'שפרסמו כרוז בענין שאינם יודעים עליו כלום', ועל סטודנטים 'של סנה, בגין ויערי' הדורשים ממנו לשוב לשדה בוקר ואינם יודעים 'כי ישיבה בשדה-בוקר היא כבוד לא פחות מאשר ישיבה בממשלה'.⁴¹ במהלך פגישה עם צעירי איחוד הקבוצות והקיבוצים טען באוזניו מאיר זורמי ממעיין-צבי, כי 'אנשים חתמו על הצהרות בלי לדעת מימנם לשמאלם', ועל כך ענה בן-גוריון: 'גם אלה שקוראים לעצמם אנשי רוח ואשר חתמו על כרוז, לא יודעים יותר מכך'.⁴² דברים דומים כתב לנחום בנארי, ממייסדי עין חרוד: 'רק אתמול קראתי הכרוז של אנשי הרוח. אני מכיר רבים מהם, ואני יודע שהם אנשים ישרים, נבונים ובעלי מצפון, וגם הם נתפסו לפסיכוזה שנשתלטה בציבור על ידי העיתונים וה"לחישות" על ידי חבר אנשים חרוצים וערמוניים'.⁴³

מתוך דברים אלה עולה בבירור, כי ההתארגנות של האינטלקטואלים לא הותירה את בן-גוריון שווה נפש. דבריו ביחס ל'מסע ההשמצה שאורגן נגדי בחודשים האחרונים... לא פגע ולא נגע לי', מוכיחים עד כמה הדברים נגעו לו ופגעו בו.⁴⁴ הרגיזה אותו גם העובדה, שאנשים רבים גיבשו את דעתם על סמך שמועות, רכילות ואי ידיעת העובדות. במספר מקרים, לא רב אמנם, הוא הודה בכך במפורש. לדוגמה, במכתב למרטין בובר, שפתח בהודאה כי 'חתימתך על הכרוז המאשים הכאיבה לי במאוד מאוד', ביקש, כמעט התחנן, שיסיר את חתימתו מן הכרוז. וכך כתב:

ואתה, שהינך לא רק הוגה דעות מהגדולים בדורנו, אלא גם איש מעשי מאוד – היית חייב לדעתי, לברר העובדות בטרם נתת חתימתך לאנשים, שגם הם הוטעו. כי אני חושב את רוטנשטרייך לאיש הגון, ואיני מבין מדוע עשה מה שעשה. אבל שגיאתו של רוטנשטרייך לא הרעידה אותי כל כך כמו שגיאתך שלך. כי אין לי כל ספק שכוונתכם רק לאמת – והפעם חטאתם לאמת, והאשמתם אותי בלי לדעת מדוע ועל מה אתם מאשימים. ונדמה לי, שעליך – כאדם ישר בהחלט – לקחת בחזרה את חתימתך מהכרוז המאשים אותי על לא דבר.⁴⁵

בקשה דומה הפנה גם להוגו ברגמן:

- 40 פברואר 1961 (היום כתוב בצורה מטושטשת), שם.
 41 ירושלים, 6 במרס 1961, שם.
 42 פגישת ראש הממשלה ושר הבטחון עם בני איחוד הקבוצות והקיבוצים, תל-אביב, 15 במארס 1961, ארכיון בן-גוריון – פגישות ופרוטוקולים, עמ' 32.
 43 טבריה, 29 בינואר 1961, ארכיון בן-גוריון, תכתובת.
 44 מתוך מכתב ההתפטרות שהגיש לנשיא המדינה יצחק בן-צבי, 31 בינואר 1961.
 45 5 בפברואר 1961, ארכיון, שם.

אני מבין שסמכת על פרופ' רוטנשטרייך, ואני מכבד מאוד את רוטנשטרייך, אבל מאין יודע רוטנשטרייך שאני חוטא? מפני ששמע מלבון – מכרו או מורו מגליציה? האם לא היה מחוייב לשמוע אותי אם שמע ממני שהוא שמאשימים אותי? אין אני תובע עלבוני כראש ממשלה אלא כאחד האנשים. והתביעה הזאת בעינה עומדת. ועליך לתקן המעוות ולהוציא שמך מהכרוז.⁴⁶

ב. היחס להתארגנות אנשי הרוח

1. תהודה ציבורית

התארגנות אנשי הרוח הירושלמים עוררה תהודה ציבורית ניכרת. הם קיבלו מאות מכתבים, רובם מאוהדים. שמואל אלקלעי מרחובות כתב, כי הוא מקווה שהתארגנות אנשי הרוח לא תשמש 'לשום קנוניה מפלגתית של אחת ממפלגות האופוזיציה, אלא תבטא את חרדת השכבות הרחבות לגורל הדמוקרטיה'. האדריכל נתן מגן מבאר שבע הצטרף לגילויי הדעת בגלל הזעזוע שגרמו לו ראשי השלטון בהתנהגותם. אהרן ברמן, מנהל תיכון חדש בתל אביב, כתב כי 'הגיע הזמן שתשלט התבונה במעשי המנהיגים ולא מחלוקת שאינה לשם שמים'.⁴⁷ ואולם היו גם תגובות אחרות, אוהדות פחות. היו גם כאלה שערערו על עצם הלגיטימיות של ההתארגנות, נוסח: 'מי שמכם? עמי אסף, איש תנועת המושבים וסגן שר החינוך והתרבות, קרא להם 'תלושים',⁴⁸ ואילו שלמה לביא, שלדבריו היה משקל מיוחד בשל מעמדו כדמות מוסרית, כתב:

אנא, תסלחו לי אנשי הרוח! אלף פעמים אבקש סליחתכם! עפר הנני תחת כפות רגליכם לכל אשר ללימודיות הגבוהה... לכל אשר למדעים, לכל אשר לפילוסופיה, לכל אשר לשירה ולספרות, לכל אשר לידיעת העולם. קטונתי מכם בכל אלה מאות מונים. אבל לכל אשר לשכל הישר והפשוט, המחפש את הצדק – גם אם איני בטוח שאמצאנו – לכל הפחות בכך הננו שרים בזכויות, בכך הננו עומדים בשורה אחת. מכאן שהרשיתי לעצמי להטות בפניכם שקריאה זו היא קריאה של איסטיניסטיות אינטלקטואלית, שאין בה כל ממש, ולא קריאה של שופטי ארץ, המבדילים בין אשם לצודק. [זאת] היא קריאה לחלל ריק, ולא קול אוהרה למנהיגים. באשר כל הכללה היא חלל ריק.⁴⁹

דברים חמורים יותר בעניין זה אמר הסופר חיים הזז, שהיה אחד הדוברים המרכזיים בהתארגנות הנגד (ראו להלן). למתנגדים להם השיב נתן רוטנשטרייך.⁵⁰ טענתו המרכזית

46 שם.

47 א' בנצור, 'אנשי הרוח משגרים מכתבים', מעריב, 19 בינואר 1961.

48 ארכיון, שם.

49 ש' לביא, 'איסטיניסטיות אינטלקטואלית', דבר, 6 בינואר 1961.

50 נ' רוטנשטרייך, 'על תלישותם של המחברים ועל חיבורם של התלושים', שם, 3 בפברואר 1961.

היתה, כי מאחורי 'הטענות נגד תלושים' מסתתרת ההנחה, שחיי הציבור וענייניו מן הדין שיהיו מסורים בידי 'ספציאליסטים' – אלה שמקצועם בכך: 'מי שאינו ספציאליסט באותו ענין אין לו נקודת תצפית, שממנה יוכל להשקיף על הדברים, ואין לו סמכות של שורשיות, כדי להשמיע את דעתו'. ואולם, הדברים הפוכים במידה רבה. דווקא לאנשי הרוח יש פרספקטיבה ביחס לעשייה היומיומית, כי הם אינם שקועים בה כל כולם. לכן, בשעת משבר, כשהשורשים נפגעים, מי שצריך לשאת את דברו אינו ה'ספציאליסט' אלא דווקא איש הרוח, שהוא 'איש השורשים האמיתיים ובשעת פגיעה בהם שעתו היא לומר את דברו'. דווקא אלה השקועים בעשייה היומיומית סבורים כי 'כתב האמנה שלהם הוא בהעדר תלישות – הלוואי ויהיו תלושים במקצת'.

ביטוי נוסף לתהודה שעוררה היוזמה של האינטלקטואלים עולה מן הפולמוס שהתעורר סביבה מעל דפי העיתונות, שלקחה חלק פעיל ביותר בהתרחשויות.⁵¹ פולמוס זה נמשך לאורך כל החודשים הראשונים של 1961. אחד העיתונים שהתייצב לצדו של בן-גוריון היה 'הארץ', ואחד מבכירי הפובליציסטים שלו, שלמה גרוס (פולס), היה מהראשונים שתקפו את יוזמת אנשי הרוח.⁵² הוא שאל מדוע דווקא עכשיו אנשי הרוח מתעוררים. מדוע דווקא עכשיו הם יוזמים אסיפות, מפרסמים גילויי דעת ו'נחלצים להגן על הדמוקרטיה אשר [נמצאת] לדעתם בסכנה'. היכן היו אותם פרופסורים בבחירות לכנסת הרביעית, כשהפלקט האווילי 'הגידו כן לזקן' התנופף מעל ראשם? 'כלום לא הבחינו אז בגל הגואה של פולחן אישיותו של ראש הממשלה? כלום לא עמדו אז על הסכנה כי העם אמנם יורגל למנהיגות הבלעדית של איש אחד?'.

זאת ועוד, להערכתו, אותם מלומדים, חוקרים ואנשי רוח העלו טענות קשות ביותר בעניין שאת פרטיו לא למדו באופן יסודי. המסקנה היחידה של ועדת השבעה היתה, שלבון לא נתן את ההוראה. מי נתן אותה – איננו יודעים. אמנם, שר המשפטים טען במכתב לראש הממשלה ש'הקצין הבכיר' הוא זה שנתן אותה. ואולם, אנו:

חפצים לדעת כיצד יכול היה לעשות דבר כזה. כלום צמחה ההוראה לפתע, ביום בהיר אחד, מראשו של הקצין הבכיר הזה? שום שלב לא קדם לשלב הביצוע – לא שלב של הכנה, לא שלב של תכנון, לא שלב של העלאת המחשבה המנחה? כל השלבים האלה, אשר אין ספק כי היו – שר הביטחון מר פנחס לבון לא ידע עליהם מאומה?

לכן, מי שמעוניין בבירור האמת עד תומה, ולא בטיחה, חייב לקבל את תביעת בן-גוריון להקמתה של ועדת חקירה משפטית, ולא להסתפק במסקנות 'ועדת השבעה'. רק ערכאה זו 'תהיה מסוגלת להבהיר את הפרשה על כל שלביה וחלקיה'. לכן נשאלת השאלה הרטרורית: 'כלום זכאים אנשים המדברים בשם ערכי המוסר והתרבות להתנגד בשם ערכים אלה לדרישה

51 על חלקה של העיתונות בפרשה, ראה: ח' קריסטל, 'עמדות פוליטיות של העתונות היומית בפרשת לבון', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 6 (סתיו 1974), עמ' 81-99.

52 ש' פולס, 'חוקרים המתנגדים לחקירה', הארץ, 20 בינואר 1961.

זאת?'. נראה אפוא שלא זו היתה עמדתם, ו'מכיוון שלא תמכו בדרישה זו, מתערער מעמדם כשהם באים ודורשים כי לא יודח מר לבון מכהונתו בהסתדרות'. הם הפכו עצמם לצד בפלוגתא ובחרו לעצמם את הצד ההולם אותם פחות: הצד שהתנגד ומתנגד למאמץ המכוון לגילוי האמת ההיסטורית בשלמותה. אין זאת העמדה המסורתית של אנשי הרוח בארצות דמוקרטיות.

אנשי הקבוצה הירושלמית החליטו כי אין להותיר את המאמר ללא תגובה. 'ומשדבק בי השם של נציג הקבוצה', כתב יעקב כ"ץ, 'הוטל עלי לעשות את המלאכה'.⁵³ מאמר התגובה שלו התפרסם ב'הארץ' כעבור מספר ימים.⁵⁴ לטענת כ"ץ, באופן עקרוני ראוי להם לאנשי מדע להתרחק מכל פעילות ציבורית, 'לטובת המדע ולטובת הציבוריות גם יחד'. שני תנאים בלבד מחייבים את איש המדע להפר עיקרון זה ולהתייצב בשער. התנאי הראשון הוא: 'בשעה שמשטר של חופש עצמו, שרק בו מדע אמיתי יכול להתקיים, מועמד בסכנה'. התנאי השני הוא, שמתרחש עוול ציבורי 'במידה משוועת עד שעשייתו עלולה להכתים את שם החברה כולה'.

באירועים האחרונים התמלאו שני התנאים. התנאי הראשון התקיים בדרישת ראש הממשלה כי השרים יבטלו את דעתם מפני דעתו, דרישה שמשמעותה הברורה היא חציית 'הגבול המבדיל בין שלטון נבחרים רבים לשלטון יחיד'. התנאי השני התקיים כשבן-גוריון תבע את הדחתו של פנחס לבון ממישרתו כמזכיר ההסתדרות. צמרת מפא"י, ובראשה בן-גוריון, מינתה את לבון לתפקיד זה 'כשרבץ עליו החשד הכבד שהוא עצמו נתן את ההוראה'. ואילו עתה, 'בשעה שהוסר מעליו חשד זה', הוא תובע להדיחו. הסיבה היחידה לכך היא 'תביעתו של לבון לטיהור שמו והוכחת צדקתו נגד טענת מי שתקיף ממנו'. ניסיון ההדחה מתבסס על הכלל: 'נקי אתה מעוון זה אך נמצאה לך אשמה ממקום אחר', שהוא כלל מקובל במשטרי עריצות: 'במקום שהיחיד אינו נדון על מעשיו המסוימים, אלא נתפס על מיהותו ומהותו'. אנשי הרוח קוראים אפוא שלא ייעשה כן בישראל'.

מאמרו של כ"ץ הסתיים בניסיון להסביר מדוע יש לקריאה של האינטליגנציה משמעות מיוחדת. וכך כתב:

בן-גוריון יכול להתעלם מקריאה זו, אך אינו יכול להשתיקה. הקריאה תהדהד בציבוריות הישראלית, היהודית והעולמית, לטוב או למוטב. דרכו של בן-גוריון מאז, להציג את ישראל בפני העולם הגדול כמדינה שאין כוחה בעוצמתה החומרית כי אם ברוחה וביידע ובדעת הציבור בלב בניה. הרוח, היידע והדעת הם נחלת העם כולו. אולם הערובה שהם יישמרו מופקדת בידי שכבת האינטליגנציה. כלום יוכל להמשיך בהצגה אידיאלית זו של מדינתנו, אם מאות מבעלי היידע והדעת יאמרו לו שמה שהוא עצמו עושה אינו אלא שימוש בכוח. המעשה לא נעשה עדיין, ואנו מאמינים שלא ייעשה.

53 כ"ץ (לעיל, הערה 27), עמ' 138.

54 י' כ"ץ, 'יציאת חוקרים מגדרם על שום מה?', הארץ, 23 בינואר 1961.

2. התארגנות שכנגד

חילופי הדברים בין פולס לכ"ץ היו מעין יריית פתיחה בפולמוס שנערך בין תומכי לבון לבין תומכי בן-גוריון. ראשית ההתארגנות של תומכי בן-גוריון היתה בראשית פברואר ויוזמיה היו נתן אלתרמן, חיים הזז, מנהל בית החולים תל השומר ד"ר חיים שיבא ושחקן 'הבימה' אהרן מסקין. זו היתה התארגנות תל-אביבית במובהק, בניגוד להתארגנות הקודמת שהיתה ירושלמית במובהק. פגישת היסוד שלהם, שהפרוטוקול שלה נשתמר במלואו, נערכה בתל אביב ב-1 בפברואר 1961.⁵⁵ לקחו בה חלק כשלושים וחמישה איש, ביניהם הסופרים נתן אלתרמן, יהודה בורלא, חיים הזז וברכה חבס, המו"ל ישראל זמורה, כמה פרופסורים ממכון וייצמן בראשות אהרן קציר, ומספר אנשי תאטרון – השחקן יוסי ידין, הבמאי משה הלוי וצייר התפאורות והקריקטוריסט אריה נבון. השוואה בין הרכב המשתתפים בפגישה זו להרכב המשתתפים בפגישה הירושלמית מאשר במפורש את קביעת דן הורוביץ ואליהו חסין: 'לאחר מאמצים של שלושה שבועות הצליחו מארגני החזית הנגדית של האינטליגנציה להשיג את תמיכתם של שניים שלושה פרופסורים בלבד, של קבוצת סופרים בראשותם של ח. הזז ונ. אלתרמן ושל קומץ שחקנים ובעלי מקצועות חופשיים'.⁵⁶

כמו בהתארגנות הירושלמית, גם בהתארגנות הנגדית הודגש שאין מדובר באירוע מפלגתי. עניין זה עלה בדברי הפתיחה של ד"ר חיים שיבא. הוא הדגיש כי המתכנסים עושים זאת בשם עצמם, והוסיף:

אני יכול להצהיר בשם עצמי שאין לי פנקס חבר של מפלגה איזו שהיא, אבל כרופא ואדם שנזדמן מספר פעמים בתקופה של משבר אמן בין אדם ורעהו והסובב אותו, חשבתי שאם נשב ונחכה מה יאמר הרחוב, הרי שהרחוב מחכה יותר מאתנו מה נאמר אנו...

בפגישה עלו שני טיעונים עיקריים. הראשון היה אמוציונלי במובהק, ועיקרו היה זעקה נגד בגידת העם בבן-גוריון, מייסד המדינה ומנהיגה מיום היווסדה. מוטיב זה בא לידי ביטוי בדברי אברהם האפט, ממייסדי דגניה ב' ומראשי איחוד הקבוצות והקיבוצים. תוך שהוא פרץ בבכי פנה האפט לאנשי הרוח הירושלמים ואמר: 'אני מרגיש כי קרה איזה אסון. העם בגד בו! איך משלמים לאדם כזה! למה כך עושים, איך עושים דבר כזה, למה עושים כך?' את הטיעון השני ניתן להגדיר כעקרוני-מוסרי ועיקרו בא לידי ביטוי בשתי קביעות: (א) באמתלה של הגנה על הדמוקרטיה נרתמו אנשי הרוח למערכה פוליטית במובהק. (ב) בן-גוריון אינו מנהל מאבק כוחני אלא מאבק עקרוני מעין כמוהו. קביעה זו באה לידי ביטוי בדבריהם החרिפים של חיים הזז ושל נתן אלתרמן, שהיה הדובר המרכזי בפגישה. הזז ייחד חלק מדבריו לבן-גוריון, תוך שהוא משתמש במושגים הרמים והנמלצים ביותר, ואמר:

55 פרוטוקול הפגישה: פגישת אנשי מדע ורוח, תל-אביב, 1 בפברואר 1961, ארכיון בן-גוריון, פרוטוקולים ופגישות: על הפגישה ראו: "חזית שניה" של אנשי רוח במאבק ה"פרשה", הארץ, 2 בפברואר 1961.

56 הורוביץ וחסין (לעיל, הערה 14), עמ' 177.

ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל נפל. האיש שמשכמו ומעלה גבוה מכל העם, שתהילתו בפי כל העם וגאווותו עליו, שבכל כבודו – כבוד לו ובכל גדולתו – לו גדולה, בימים מעטים ניטל כבודו ממנו. האיש שזכות תלויה בו, שעיקר קיום המדינה תלוי בו, נעשה פתאום סכנה למדינה, סכנה לדמוקרטיה.

בהמשך דבריו שפך הזו קיתונות של אש וגופרית על אלה המעוללים כך לבחיר האומה וליקירה:

הוא סכנה לדמוקרטיה? מדוע? משום שהעמיד את דבריו ולא על המלל? ... משום שהוא נלחם לחוק ומשפט צדק, משום כך חבריו בדלו ממנו ושריו עזבוהו? ... ודמוקרטיה זו מהי? איך היא נעשתה? באיזה זריזות, באיזה כשרון מעשי ותבונת כפיים, באילו פנים זקופות גינו הדמוקרטים החדשים הללו המתהלכים בתוכנו. באילו פנים של חשיבות, של גדולה וכבוד עצמי, כגואלים ומושיעים וגיבורים לאומיים. אנשים היסטוריים, כהיסטוריה בכבודה ובצמחה, ובת צחוק מרחפת על שפתיים. הוזהרו לכם בבת צחוק זו. זו לא בת-צחוק של נצחון בלבד. זו לא בת צחוק של הנאה והד לשמחה בלבד. זה צחוק על עצמנו. הרס טמון בבת צחוק זו, הרס וחורבן. לא אדבר על אלפי דמוקרטיים פרופסינאליים זריזים ומוזרזים שצצו ועלו בן לילה וכהרף עין... [רק] אומר שתי מלים לאנשי הרוח: 'בושה וכלימה'.

נתן אלתרמן, שדיבר אחריו, אמר כי אם נגזר על בן-גוריון לפרוש מהקריירה המדינית 'כאשר תהום כרויה בינו לבין העם וכאשר הוא מנודה ומבוזה, הרי טוב שהוא גמר את זה בשל עניין כה חשוב וכה עקרוני'. כן טען, כי בניגוד לקביעת אנשי הרוח שהתנהגותו נובעת מ'פחד מפני גילוי העובדות', האמת הפוכה בתכלית: 'אם הוא התפטר עכשיו זה מפני שהוא רוצה בגילוי עובדות ואינו פוחד מגילוי עובדות'.

אנשי הרוח, המשיך אלתרמן, חתמו על דבר שקר. חובתם היתה לעלות על הבריקדות כשהממשלה הפכה עצמה לגוף מעין שיפוטי. את 'ועדת השבעה' תיאר כ'בית דין של מושבעים, אנשים לא מקצועיים, שדנה בנושא בצורה שערורייתית – בלי עורכי-דין ובלי להזמין עדים. אדם שעקרונות הדמוקרטיה חשובים לו, קבע אלתרמן בהחלטיות, אינו יכול להשלים עם תופעה כזאת, ולכן אין הוא מסוגל לתפוס 'שבן-גוריון צריך או יכול להשלים עם זה'. בסיום הפגישה נבחרה 'ועדת ארבעה' – אלתרמן, הזו, שיבא ומנחם דורמן – שתפקידה היה להנחות את צעדיה הבאים של ההתארגנות.

אלתרמן היה לא רק הדובר המרכזי במפגש, אלא גם הדמות המרכזית בהתארגנות הנגד. פרשת לבון היא פרק חשוב בביגרפיה שלו, כפי שכתב דן לאור:

בתקופה זאת מגיעה ההזדהות המסורתית של אלתרמן עם בן-גוריון לשיאה: אלתרמן מעלה שוב ושוב על נס את אישיותו של בן-גוריון. תומך בקו הנקוט על ידו, והוא גם מתייצב לצידם של ה'צעירים' המהווים בתקופה זו את משענתו הפוליטית העיקרית. במקביל מתפתחת יריבות גלויה בינו לבין מפלגת פועלי ארץ-ישראל, ואף בינו לבין העיתון 'דבר' שאליה השתייך משך למעלה משנות דור. אין תימה שעם סיום הפרשה מוצא אלתרמן מפלגה חדשה – רפ"י – ולימים גם עיתון חדש 'מעריב'. הפרשה מציינת גם מפנה באורח חייו הפוליטי

של אלתרמן – מסופר מתבונן, המגיב באופן עקבי על הווי החיים הציבוריים בארץ, נעשה אלתרמן ל'עסקן' המעורב בחיים המפלגתיים, והמנסה לקדם את היעדים הפוליטיים שלו גם באמצעות פעילות פוליטית ממש – מהלך העתיד לצבור תנופה לאחר מלחמת ששת הימים.⁵⁷

יד ימינו בהתארגנות היה מנחם דורמן, ועיון ביומנו חושף כמה מפניה.⁵⁸ מן היומנו עולה, כי מקורה היה במידה רבה בחוג מקורביו של בן-גוריון. ב-28 בינואר 1961, כמה ימים לפני המפגש הראשון של התארגנות הנגד, נפגש דורמן עם אלתרמן במקום מפגשם הקבוע: קפה 'כסית' בתל אביב. כשהגיע לפגישה התברר לו כי יחד עם אלתרמן בא לפגישה גם שמעון פרס, סגן שר הביטחון. הדבר היה במפורש למורת רוחו של דורמן. 'דבר זה לא היה לרוחי', כתב: 'שהרי עם פגישה זו, שלא ביקשתי אותה, ניטל ממני "קלף" חשוב: שכל מה שאני אומר, בעליפה ובכתב, על אודות "הפרשה" הוא בלתי מושפע בתכלית מכל מקור מפא"י שהוא'. מדוע בכל זאת נעתר? הוא לא רצה להעליב את אלתרמן, וגם משך אותו 'הסיכוי לשמוע משהו באורח בלתי-אמצעי מפי אחד מגיבורי ה'פרשה' עצמם'.⁵⁹

אחד הנושאים שעלו בפגישה היה הצורך להדוף את התקפותיהם של אנשי הרוח על בן-גוריון, שלטענת פרס: 'נפגע ביותר מן הלעג שהם מלעיגים עליו, שהוא הוא אויב הדמוקרטיה במדינת ישראל'. דורמן קיבל את דבריו. גם הוא היה סבור ש'אנשי הרוח טועים ומטעים עכשיו את העם', אבל הוא לא יכול היה להשתתף בהתארגנות נגד, המאורגנת באופן ישיר בידי מפא"י. בעקבות המפגש עם פרס הוקמה ועדה יוזמת, שהדמות המרכזית בה היה נתן אלתרמן.

בפגישה הראשונה של הוועדה פרס אלתרמן את האני מאמין שלו. הנושא אינו מפלגתי ואין כאן כל יוזמה של מפלגה, אלא 'זו אמת קדושה'. התקפת אנשי הרוח, טען, הטילה עלי מבוכה גדולה, והמשיר: 'יש צורך לומר בפומבי שאין הם מייצגים את כל המלומדים, את כל החוקרים, את כל הסופרים במדינת ישראל'. עוד טען אלתרמן, כי תביעת בן-גוריון להקמתה של ועדת חקירה משפטית איננה קפריזיה, אלא תביעה דמוקרטית בתכלית. את נאומו הקצר סיים בדברים חריפים, שבמידה רבה הביאו לכך שההתארגנות שכנגד יצאה לדרכה: 'הוא עומד על עיקרון. למען העיקרון הזה הוא מוכן להרוס אפילו את מפלגתו. אני מאמין שעוד יבוא יום ויתברר כי אלו ימיו הגדולים של בן-גוריון. יש אולי צורך לצאת בכרוז שכנגד. יחתמו עליו כ-50 איש ובראשם הוועדה היוזמת'.⁶⁰

57 ד' לאור, 'נתן אלתרמן בימי פרשת לבון', אלתרמן ויצירתו, בעריכת מ' דורמן וא' קומם, באר-שבע 1989, עמ' 90.

58 מ' דורמן, מבית ומחוץ – יומנים, 1932–1988, ב, תל-אביב 1994, עמ' 10–14. מנחם דורמן, חבר קיבוץ גבעת ברנר ודמות מרכזית בהוצאת הספרים של הקיבוץ-המאוחד, היה אחד האנשים הקרובים ביותר לנתן אלתרמן ואחרי מות המשורר עסק בהוצאה לאור של כתביו.

59 דורמן, שם, עמ' 11.

60 שם, עמ' 13.

3. תמיכה בכך-גוריון בימין הרדיקלי

יוזמי התארגנות הנגד לא היו אנשי הרוח היחידים שתמכו בכך-גוריון. אינטלקטואל נוסף שתמך בו, בהתלהבות וללא סייג, היה המשורר אורי צבי גרינברג. את תמיכתו הביע בשתי דרכים: במכתבים ששלח אליו ובמאמרים שפרסם ב"ידיעות עיריית רמת-גן", הבמה שבה בחר לתת ביטוי לעמדותיו הפובליציסטיות בשנות החמישים והשישים. גרינברג כתב בזעם מהול בלעג על תיאור המאבק בכך-גוריון כמאבק ל'הצלת הדמוקרטיה'. הוא טען:

שלא חילול דימוקראטיה מדומה כאן, אלא חילול סמכות ראשות המדינה. בשל קאפריזה של אדם פרטי, שהרגיש 'פתאום' שנתקפח ב'פרט של'... בתוך העיתונות הזאת חלקו של 'דבר' – כחלקו של כל המשחזי סכין באבן ביתו הוא. לא אפיזודה עוברת היא ה'פרשה'. אילו היתה כן – ולא נגעתי בה בקולמוס. אבל נגעתי בקולמוס, כי ה'פרשה' מגלה את ערוות האמת: את חשיפת פרצופה של האנטי-ממלכתיות שהיתה חבוייה בעיתונות ובעסקנות של כל המפלגות.⁶¹

תמיכתו של אצ"ג בכך-גוריון נבעה משתי סיבות.

הסיבה הראשונה היתה סלידתו העמוקה מן ההתארגנות נגדו, שמקורה באוניברסיטה העברית, ומעליה ריחפה רוחם הרעה של 'ברית שלום' ושל 'ל מאגנס'. עם כינונה של חרות ישראל המחודשת: 'ניטל כוח דיבור מן הסנבלטים המודרנים – אלה חברי "ברית שלום" ו"איחוד" שקן הפתנים שלהם מצא שטחו באוניברסיטה של 'ירושלים'. והנה 'באה 'פרשת לבון' ונתרגש קן הפתנים'.⁶² ועל מי מגינים אותם אנשי רוח – על פנחס לבון, שאותו הוא מכנה 'תלמיד נאמן לתורת ההבלגה'.⁶³

הסיבה השנייה היתה השקפתו העקרונית, השוללת את המשטר הדמוקרטי. לטענתו, יש להמירו ב'משטר של בחירים', בראשות כך-גוריון. במאמר על הפרשה, ששלח לכך-גוריון בצירוף ההקדשה 'ראו שונאינו ויבושו!', כתב:

ומכיון שרוב הטשטוש במושגי קיום המדינה ומסכת חוקותיה התקינות, ומכיון שרבים המטשטשים את אמת המצב, הן מקוצר המשיג, והן מטעמי חבלה אינפנטיליים, כביכול אידיאולוגים, חוזר אני על תמצית מסקנה שיש להסיק: מצבנו מחייב כינוס ממשלת חרום לאומית: ממשלת בחירים ולא נבחרים. וכאלה הרי ודאי נמצאים בכל מפלגה בארץ הזאת, הנכונים לעמוד לממשלה, בלי שאון הקלפי ולהג הפיות. אין דרך אחרת להמשיך קיום המדינה וגאולת האומה. על שינוי ערכין ותנאי חיים אחרים יכולה לקבוע רק ממשלת בחירים בעם.⁶⁴

61 'כוס התרעלה', ידיעות עיריית רמת-גן, טבת תשכ"א, עמ' 4: ההדגשה במקור.

62 'חד גדיא', שם, פסח תשכ"א.

63 'תשובה לתבונה', שם, אדר תשכ"א.

64 'פרק כנרת כפשוטו', שם, אדר ב' תשכ"ב; ההדגשה במקור.

בן-גוריון ענה לו, שקיימת ביניהם אי הסכמה עקרונית ביחס לטיבו של המשטר הדמוקרטי. 'ידעתי הקשיים הטבועים בדמוקרטיה', כתב, 'בייחוד בדמוקרטיה שלנו הבנויה על התפצלות אומללה ומחוסרת כל הגיון מדיני וממלכתי'. בכל זאת 'עדיפה הדמוקרטיה על כל שיטת מימשל אחרת... דרוש לנו משטר דמוקרטי יותר טוב – ולא משטר של בחירים הבוחרים את עצמם'.⁶⁵

אצ"ג לא היה האינטלקטואל היחיד מהימין הרדיקלי שתמך בבן-גוריון. דברים דומים כתב הרופא והעיתונאי ד"ר זאב פון וייזל. הוא ביקש מבן-גוריון 'כפטריוט מפטריוט, לא לסגת, לקחת את רסן השלטון בידך, ולהציל את המדינה ואת הצה"ל מפני האינטרגנטים והפוליטרוקים אשר רוצים להשתלט עליה'.⁶⁶ והוא הוסיף, כי שמע מרבים מעמיתיו הרוויזיוניסטים כי 'אם בן-גוריון יפזר את הכנסת ויערוך בחירות חדשות, ויפיע עם רשימה שלו, בלי הלבוניסטים, נצביע בעדו אם כי אף פעם לא עשינו את זה בעבר'.

עמדה דומה למדי הביע גם ד"ר ישראל אלדד (שייב).⁶⁷ עמדתו של אלדד, יש לציין, מפתיעה יותר מזו של אצ"ג, שהיה בידידות עם בן-גוריון. לדוגמה, כמה חודשים לפני שפרצה ה'פרשה' קיבל גרינברג מילגה בסך 5,000 ל"י על פי המלצתו של בן-גוריון.⁶⁸ עם אלדד, ככל הידוע, הוא לא קיים מערכת יחסים כזאת.

כיצד ניתן להסביר את עמדתם? הם ראו את בן-גוריון לא כיריב פוליטי במשטר דמוקרטי, אלא כסמל של ה'ממלכה' ואפילו של ה'מלוכה'. אחד המכתבים ששלח אצ"ג לבן-גוריון הסתיים בברכה: 'שא בעול המלכות – למופת!'.⁶⁹

בעיני תנועת החרות היתה עמדה זו לצנינים. חרות היתה אחת התומכות הבולטות והעקביות בפנחס לבון, ובן-גוריון כתב ודיבר לא אחת על הברית הבלתי קדושה של 'בדר', לבון את קומפני.⁶⁹ במאמר בעיתון 'חרות', ביטאונה של התנועה, הושמעה הטענה, שגם למשורר מחונן ונערץ אסור:

לנצל את ההערכה שממנה הוא נהנה בקרב חלק גדול מהציבור, כדי להטיף ל'פוטש' לפיזור הכנסת ולכינון ממשלת 'בחירים', בראשותו של בעל ה'תותח הקדוש' שלא נרתע מלכוון בדם קר כדורי מוות אל עשרות לוחמים עבריים אשר חשו לעזרת המולדת באנית הישע 'אלטלנה'.

בהמשך נכתב, כי לדברי אצ"ג על שלטון הבחירים יש אולי צליל פוטי ערב לאוזן, אך כשמתרגמים פיוט זה לשפת המציאות מקבלים 'דיקטטורה בראשותו של האיש מה'שביעי

65 טבריה, 26 בינואר 1961, ארכיון בן-גוריון, התכתבות; ההדגשה במקור.

66 גדרה, 20 בינואר 1961, שם.

67 בעניין זה ראו לדוגמה: י' אלדד, 'טחנות הרוח של אישי הרוח', הבקר, 13 בינואר 1961.

68 א.צ. גרינברג יקבל מילגה על פי המלצת בן-גוריון, הבקר, 1 במרס 1960; על יחסי גרינברג-בן-גוריון ראו במאמרי: 'התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה – שאלת קווי המיתאר', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 357–358. וראו גם: ח' חבר, 'שירה ומדינאות: דוד בן-גוריון ואורי צבי גרינברג', אלפיים, 17 (תשנ"ט), עמ' 222–238.

69 יומן בן-גוריון, 19 באוקטובר 1960, ארכיון בן-גוריון.

של פסח⁷⁰, עלילת הדם⁷¹, "הסיוון" ו"אלטלנה" – ש"בחיריו" הם ברובם "בכירים" שאינם נרתעים מפני שום מעשים כדי לקיים את שלטונם ולהשיג את מטרותיהם⁷².

4. יעקב טלמון ובן-גוריון

בן-גוריון ניהל דיאלוג רצוף לא רק עם תומכיו, אלא גם עם מתנגדיו. דו־שיח זה התנהל בעיקר בכתב, אך פעם אחת הוא נערך פנים אל פנים. הפגישה נערכה בשלהי מרס 1961, כלומר פרק זמן ניכר אחרי הדחת לבון, ולקחו בה חלק שישה פרופסורים מהאוניברסיטה העברית.⁷³ מצדו של בן-גוריון השתתף בה ס' יזהר. הפגישה נערכה כשלוש וחצי שעות וכל הנוכחים התחייבו שלא למסור דבר על תוכנה.⁷⁴ ביומנו התייחס בן-גוריון לפגישה בקיצור רב, וכתב: 'אתמול נפגשתי עם פרופ. ברגמן, טלמון, אורבך, כ"ץ, יזהר ס., רוטנשטריך. קבלתי על הכרזו שלהם שפרסמו בלי ידיעת העובדות. השיחה היתה חברית, ונדמה לי מועילה. רוטנשטריך רוצה שיחה נוספת אתי בלבד'.⁷⁵ תיאור שונה של הפגישה ניתן למצוא בזיכרונותיו של יעקב כ"ץ,⁷⁶ שתיאר אותה כ'ארוע גרוטסקי כמעט'. חבורה של פרופסורים נכבדים ישבה מול בן-גוריון 'כשעיניו מושפלות והוא נטול מגע עם שומעיו, אך מרצה באוזניהם את טענותיו ומניעיו שכל קורא עיתון בארץ ידעם והכירם'. משהאריך בדבריו, רמזו המשתתפים להוגו ברגמן, זקן המשתתפים, 'שיכנס לדברי מארחנו והוא אמנם עשה כן בהעירו, כי לא באנו לחזור ולשמוע את הידוע לנו, כי אם לשאול שאלות תוך ציפיה לתשובות'. בן-גוריון נרתע ובקושי עבר ממנוולוג לדיאלוג, 'שהתנהל בכבודות ולא העלה שום דבר'.

עיקר הדו־שיח היה כאמור בכתב, ואחד המתנגדים שניהל עמו התכתבות אינטנסיבית היה יעקב טלמון. הקשר בין השניים החל בקיץ 1960, הואיל וטלמון אמר היה לכתוב ביוגרפיה של בן-גוריון. ביוני של אותה שנה כתב טלמון לראש הממשלה,⁷⁷ כי עתה, עם פרסום ספרו החדש על 'המשיחיות המדינית', הוא מבקש שיסמך אותו 'באורח מפורש ורשמי' למילוי המשימה שעליה שוחח שנים קודם לכן עם שמעון פרס ועם אלוף משנה נחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של ראש הממשלה, שבשלהי 1957 שלח יד בנפשו. המשימה היא: 'הכנת ספר

70 הכוונה לתקרית אלימה בין אנשי בית"ר לחברי תנועות נוער הסתדרותיות, שאירעה בשביעי של פסח תרצ"ג (1933), כשבית"ר ערכה מצעד ברחובות תל-אביב.

71 לדברי התנועה הרוויזיוניסטית, הם היו קרבות עלילת דם, שהאשימה אותם על לא עוול בכפם ברצח חיים ארלוזורוב, ביוני 1933.

72 א' אקסלרוד, 'על הצעתו של אורי צבי גרינברג', חרות, 24 בינואר 1961.

73 השישה היו: אפרים אלימלך אורבך, שמואל הוגו ברגמן, יעקב טלמון, יעקב כ"ץ, נתן רוטנשטריך וגרשום שלום. ראו: קרן (לעיל, הערה 17), עמ' 20–21.

74 'פגישה של 3 וחצי שעות בין ב.ג. והפרופסורים', הארץ, 29 במרס 1961.

75 יומן בן-גוריון, 29 במרס 1961, ארכיון בן-גוריון.

76 כ"ץ (לעיל, הערה 27), עמ' 139.

77 יעקב טלמון לדוד בן-גוריון, ירושלים, 3 ביוני 1960, ארכיון בן-גוריון – תכתובת.

מקיף שימצה באורח יסודי את כל המקורות הראשונים הקיימים על קורות חייו ועל רקע תקופתו רבת התמורות והעלילות, ועל תפקידו בדרמה של תחיית ישראל והתחדשות עצמאותו המדינית.

כדי שיוכל להתמסר לתפקידו 'האחראי' כל כך מתוך ביטחון מוחלט' התנה טלמון כמה תנאים: חופש גישה מוחלט לכל המקורות; שיתוף פעולה מלא של בן-גוריון 'על ידי מתן אינפורמציה והסברים בעל-פה שלהם אודק בעת מחקר'; כיבוד מלא של חופש המחקר ההיסטורי ושל כל זכויותיו כמחבר 'בכל השפות ובכל ההוצאות'. בן-גוריון ענה לו אחרי כחודש,⁷⁸ וקיבל באופן עקרוני את הצעתו. היתה לו הסתייגות אחת – שלא יפורסם דבר שלדעתו 'יש בו פגיעה בכבוד המדינה או בכבוד אנשים'. בעניין זה, הדגיש ראש הממשלה, 'לא אוכל לקבל כל בורות אלא דעתי תהיה מכרעת, כל זמן שאני אחראי מטעם הממשלה על ביטחון המדינה'.

בדצמבר 1960 עמד להחתם החוזה לכתיבת הביוגרפיה, וטלמון החל לגבש צוות של עוזרים שיסייע לו בעבודתו. לפתע החליט להסתלק מן המשימה. הימים היו ימי התארגנותה של הקבוצה הירושלמית, שטלמון היה מבכירי שותפיה. ואולם, במכתב לבן-גוריון שבו הודיע לו על החלטתו לא הוזכר עניין זה כלל.⁷⁹ הסיבות שהביא במכתבו היו מקצועיות לחלוטין. הוא כתב לראש הממשלה כי 'לאחר שיקולים ארוכים ולבטים נוקבים' הגיע למסקנה, שהמשימה 'שנתבקשתי להטיל על עצמי ושאותה חפצתי בכל לבי לקיים אינה בת-בצוע'. כדי למלא את 'השליחות הנעלה והאחראית כל כך' שלקח על עצמו, כתב, חייבת להיות לו 'גישה לכל התעודות ללא יוצא מן הכלל', וכן 'ערובות מלאות שלהיסטוריון יהיה החופש הגמור להוציא את פסק דינו בהתאם לקול מצפוני המדעי'. ואולם בישראל של שלהי 1960 'קיימים כל מיני כוחות אובייקטיביים השמים סייג לכוונות אלה'. לדוגמה, המדינה נתונה במצור, קיימת צנזורה ו'רוב הפעילים בדרמה הגדולה עודם בחיים'.

לעומת זאת טענה העיתונות, כי ביסוד החלטתו עמדה 'הפרשה' ולא גורמים מקצועיים. לטענת מקורבי טלמון, שתואר כ'גורם המתסיס בקרב הפרופסורים ואנשי הרוח שהתעוררו בעניין ה'פרשה'', היה לאירוע זה, על כל גילוייו, חלק נכבד בהחלטתו. הם הסבירו, כי טלמון 'לא ראה כל אפשרות למלא את משימתו בכתיבת הרקונסטרוקציה של תקופת התחיה ובתיאור פעולת חייו ותפקידו של מר בן-גוריון בתקופה זו, בגלל פעילותו הטבעית של ההיסטוריון ויושרו המדעי לתאר תקופה זו ללא סייגים'.⁸⁰ טלמון עצמו הגיב על ידיעות אלה. לדבריו, אמנם החלטתו להסתלק מכתיבת הביוגרפיה התגבשה עוד לפני ה'פרשה', אך 'אני יכול לומר כי האוירה שיצרה ה'פרשה' לא שימשה אלא הוכחה נוספת עד כמה קשה ואולי אף בלתי אפשרי לטפל באורח מדעי בבעיות דורנו המסעירות בעוד הגיבורים פעילים בתוכנו'.⁸¹

78 דוד בן-גוריון ליעקב טלמון, 6 ביולי 1960, שם.

79 ירושלים, 20 בדצמבר 1960, שם.

80 נ' לביא, 'פרופ' י' טלמון הסתלק מכתיבת הביוגרפיה של ד. בן-גוריון', הארץ, 18 בינואר 1961.

81 'פרופ' טלמון והביוגרפיה של בן-גוריון', מכתבים למערכת, שם, 24 בינואר 1961.

הסיפור נחתם בתשובתו הקצרה של בן-גוריון, שהיה בה יותר משמינית קב של לעג וציניות: 'אני מבין ומעריך גימוקין כהיסטוריון וחוקר האמת – והמנעותך מעשות עבודה מסוימת מטעמי ביטחון. שמחתי שאתה יודע להעריך טעמי הביטחון. על שני דברים גם יחד – עם הסתירה המדומה שביניהם – אתה ראוי להוקרה נוספת'.⁸²

זמן לא רב אחרי שהסתלק מכתבת הביוגרפיה פרסם טלמון ב'הארץ' מסה רחבת הקף,⁸³ ובה הביע חרדה לגורלה של הדמוקרטיה הישראלית, שנבעה מכמה סיבות. אחת מהן היתה תחושה, שהתעוררה בציבור עקב ה'פרשה', בדבר קיומה של מערכת שלטונית דואלית – גלויה ומחתרתית – שעלולה להביא לערעור אמונו בדמוקרטיה הפרלמנטרית. לצד המוסדות הנבחרים, טען, מתקיימות 'פעולות סתר, אינטריגות, [ו] מעשי תככים ברשת מחתרתית כמעט'. שניות זו יוצרת את הנטייה 'לחפש יד נעלמה המושכת בחוטים', יוצרת אי אמון במערכת הפרלמנטרית וחשש מן 'הנטייה המבהילה בקיום מחתרת, בהכנות להפיכה בכח'. ואולם, רוב המסה הוקדשה לעניין אחר: קריאה להתפטרותו של בן-גוריון. דווקא העובדה שהוא אינו פוליטיקאי מן השורה אלא חוזה, המסוגל לראות דברים בפרספקטיבה היסטורית של דורות, מחייבת אותו להבין כי מנהיגותו הגיעה למבוי סתום ועליו ללכת:

הוא חייב להבין, שיש רגעים, שבהם השרות הגדול ביותר שיכול מדינאי לשרת את עמו הוא בלכתו ובהניחו לכוחות החברתיים להעריך מחדש, בלי שצלו ואישיותו ישמשו כסות לאינטרסים צרים או משקל מדכא ומעיק, המונע את התבטאותם החופשית של הכוחות הציבוריים.

זמן קצר אחרי פרסום המאמר שיגר טלמון מכתב לבן-גוריון, כנראה משום שלא חש לגמרי בנוח לנוכח המעבר החד שעשה מביוגרף למבקר חריף. במכתב התייחס טלמון לטענתו של בן-גוריון, שהוא הוציא משפט בלי שבדק את כל המסמכים, שלא כדרכו 'בעת טיפול בבעיה מהעבר הרחוק', ואם היה רואה את כל המסמכים – היה משנה את דעתו. טלמון טען כי הציבור זכאי וחייב להביע את עמדתו 'רק על סמך מה שידוע לו וכפי שהדברים מצטיירים בעיניו', ואסור למנוע ויכוח ציבורי בטענה שהציבור אינו יודע את כל האמת. על טענתו השנייה של ראש הממשלה השיב טלמון: 'כל משפט של היסטוריון הוא מעצם טבעו פרוביזורי. כל היסטוריון ישר ישנה את משפטו עם גילוי עובדות חדשות'. את המכתב סיים טלמון במילים הבאות: 'הדברים שאמרתי בימי הפרשה לא בלב קל נאמרו, כי אם מתוך חרדה עמוקה למעמדה ההיסטורי של אותה הדמות אשר הייתי סוף סוף מוכן להקדיש ממיטב שנותי כדי להנציחה בשביל הדורות הבאים'.⁸⁴

תשובתו של בן-גוריון לא איחרה לבוא, וכעבור יומיים שלח לטלמון מכתב שוצף וזועם.⁸⁵

82 4 בינואר 1961, ארכיון בן-גוריון, תכתובת.

83 'י. טלמון, "הפרשה" – פרשת דרכים?', הארץ, 17 בפברואר 1961 (הופיע בספרו: אחדות וייחוד – מסות בהגות היסטורית, ירושלים-תל-אביב תשכ"ה, עמ' 359-382).

84 ירושלים, 12 במרס 1961, ארכיון בן-גוריון – תכתובת.

85 דוד בן-גוריון ליעקב טלמון, ירושלים, 14 במרס 1961, שם.

אחרי שאמרת מה שבלבך, פתח, 'נדמה לי שמן הראוי שאגיד לך קצת מה שבלבי. ואומר באכזריות – מתוך הוקרתי אליך כהיסטוריון דגול'. על הטענה, שהיסטוריון ישר משנה את דעתו כשהוא מגלה עובדות חדשות, טענה שבן-גוריון פירש כהתנצלות, כתב בן-גוריון:

האם גלית העובדות הישנות, האם עשית ניסיון כלשהו לדעת? אני מתאר לי (ואולי בטעות) איזה פרופסור באוניברסיטה הכניס אותך לעניין זה, ופרופ' לפילוסופיה (- נתן רוטנשטריך – י"ז) אינו מחויב לדעת עובדות, לו מספיקים מושגים ומלים שהופכים אותם לכאן ולכאן. אבל אתה היסטוריון – וראשית חוכמה ידיעת העובדות, ולא שמיעת רכילות. מלבד רכילות לא שמעת כלום, וידעת הדרך לידיעות, בכל אופן לחלק של הידיעות. לא נסית להכיר מה שניתן להכיר. לא היית מחויב לקבל מה שיאמרו לך – אבל היית מחויב לשאול.

את מכתבו סיים ראש הממשלה בהתייחסות ישירה להתארגנות נגדו. 'אותה הדמות', כתב כשהוא מתכוון לעצמו: 'לא מתפעלת מכרוז, גם אם פרופסורים חתומים עליו. גם אני יודע קצת היסטוריה, וביחוד היסטוריה יהודית. אבל היסטוריון כמוך – לא יכולת לעשות מה שעשית, לא היתה לך רשות מוסרית. פגעת פגיעה קשה באומנותך, ולא ב"אותה הדמות" – וחבל'. מאמרו של טלמון גרר אחריו תגובות רבות של קוראי העיתון. אחד מהם, שמואל אלמוג מירושלים,⁸⁶ לא הסכים עם טענת טלמון, שאותו כינה 'מורי ורבי', כי ערנות אנשי הרוח יכולה לבוא 'במקום המסורת החסרה של כיבוד ערכים פרלמנטריים'. לקח מלחמת העולם השנייה, טען אלמוג, כופה עלינו את ההערכה הפסימית, שאין כל יסוד להניח שהפסיקאי, הסוציולוג ואף המשורר 'היו חכמים מחוץ לתחומי מקצועם ויהיו אמיצים יותר מן הבנאי, מפעיל מכונית האיי-בי-אם או מן הכתבנית'. בדיוק כמו הסנדלר, המשיך, גם איש הרוח 'עומד תמיד בפני ההכרעה בין ערכים לכוחות, בין מוסר לתועלת'. פעולתם ארוכת הטווח של אישי רוח הנאמנים לתעודתם עשויה אמנם לסייע בגיבוש המסורת החסרה לנו כל כך, טען. ואולם, זהו 'מבחן שאינו מסתיים לעולם', ואילו חיי הציבור אינם יכולים להמתין להבשלתם של תהליכים ארוכי טווח. לכן, הוא מסכם, 'מי שרוצה להשפיע על החיים הפוליטיים חייב לרדת אל הזירה הפוליטית'.

ג. הפרשה על רקע זמנה

1. שבירת המיתוס של עידן בן-גוריון

נשוב עתה לשלוש השאלות שהוצגו בפתחת המאמר. השאלה הראשונה היתה: מה הניע את אנשי הרוח למחות נגד בן-גוריון? האם יחסם אליו נבע אך ורק מהתנהגותו בתקופת ה'פרשה' או שמא ה'פרשה' לא היתה אלא עילה, שמאחוריה הסתתר מניע מורכב יותר.

86 'מאמר פרופ' טלמון', מכתבים למערכת, הארץ, 21 בפברואר 1961. אלמוג הרחיב את הרעיונות שבמכתב זה במאמרו: 'ריאליזם מוסרי', קובץ מן היסוד, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 156-175.

להערכת, לא ניתן להבין את יחסם לבן-גוריון אלא בהקשר רחב יותר – מעמדו של ראש הממשלה בציבור הישראלי באותה העת. במחצית השנייה של שנות החמישים, ובמיוחד אחרי מלחמת סיני, התבצר מעמדו של בן-גוריון כ'אבי האומה', ה'אב המייסד' וה'אחד בדורו'. הביקורת שהוטחה בו במחצית הראשונה של העשור, מצד יריביו, מימין ומשמאל, שככה במידה רבה, ורובו של הציבור הכיר בחלקו האדיר להקמת המדינה, לגיבושה ולביצורה. גם מבקריו בתקופת ה'פרשה' היו שותפים לתחושה זו. וכך כתב, למשל, נתן רוטנשטריך בראשית 1961: 'הטאבו השני [אחרי הטאבו של הביטחון] שנהרס הוא ב.ג. (=בן-גוריון). ולא היה הכרח כי ייהרס. עליונותו ההיסטורית של ב.ג. היתה כה חד משמעית וכה מוצדקת... עד שהטאבו היה מבוסס ולא היה רק עניין של הערצה ופולחן כמו שטוענים לפרקים'.⁸⁷ והנה, למרות ההערצה – ובמידת מה גם בעטיה – נלוותה לתחושה זו גם תחושת מחנק, שהלכה וגברה. היא נבעה מצירוף של כמה גורמים:

(א) התחושה שהעידן הבן-גוריוני נמשך שנים ארוכות מדי. בשנת 1960 הוא השלים חצי יובל שנים שבו עמד כמעט ברציפות בראש הפירמידה: בשנים 1935–1948 כיהן כיושב ראש הנהלת הסוכנות, ומשנת 1948 כיהן, בהפסקה קצרה, כראש הממשלה וכשר הביטחון.

(ב) נראה היה שהוא ומפלגתו צברו כוח רב מדי. בשנות המדינה הראשונות ניצבו בפני שלטון מפא"י כמה אתגרים שאיימו עליו. בתחילה היתה זאת מפ"ם, שנוסדה בשנת 1948 כאלטרנטיבה לשלטון מפא"י. בראשית שנות החמישים היו אלה הציונים הכלליים, ששילשו את כוחם בבחירות לכנסת השנייה, שנערכו ביולי 1951, והשגיהם המזדהים בבחירות לרשויות המקומיות, שנערכו בנובמבר 1950, יצרו תחושה של ערב מהפך.⁸⁸ באמצע העשור, בבחירות לכנסת השלישית שנערכו ביולי 1955, נבע האיום על מפא"י מירידת כוחה שלה ומעליית כוחה של תנועת החרות, שהכפילה את כוחה ועלתה מ-8 ל-15 מנדטים.⁸⁹ בשנת 1960 דומה היה שכל זה שייך לעבר. מפ"ם התפרקה ושני פלגיה היו לשותפים זוטרים למדי בממשלת בן-גוריון. הציונים הכלליים היו על סף העלמות מהבמה הפוליטית, ונבלמה גם העלייה בכוחה של תנועת החרות, שבבחירות לכנסת הרביעית עלתה בשני מנדטים בלבד. באחד העיתונים נכתב, כי 'טענתה של "חרות" שהיא מפלגת הגרעין של קואליציה אלטרנטיבית, הופרכה לחלוטין'.⁹⁰ לעומת זאת, כוחה של מפא"י הלך וגדל, ולראשונה בתולדות המדינה היא השיגה – יחד עם מפלגות הלויין הערביות – יותר מחמישים מנדטים. שנים אלה גם מתאפיינות בגידול כוחו של בן-גוריון – הן במדינה והן בתוך מפלגתו. אחד הביטויים לכך היה הדחת שר החוץ משה שרת, ביוני 1956. גם עצם ההדחה של מי שרק

87 מתוך מכתבו לשר העבודה, גיורא יוספטל, ירושלים, 1 בינואר 1961, ארכיון בן-גוריון – תכתובת.

88 ראו: י' שפירא, חברה בשבי הפוליטיקאים, תל-אביב 1996, עמ' 35–37; וכן מאמרי: 'The Debate Concerning the Role of Culture in the State's First Years', *The Journal of Israeli History*, XVII, 2 (1996), pp. 179–192.

89 בעניין זה ראו מאמרי: 'מפלגה מתמודדת עם כשלונה – מפא"י לנוכח תוצאות הבחירות לכנסת השלישית', קתדרה, 77 (תשרי תשנ"ו), עמ' 124–138.

90 'מפא"י עשתה חיל בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות', מאמר מערכת, הארץ, 5 בנובמבר 1959.

כמה חודשים קודם לכן כיהן כראש הממשלה, וגם הדרך הברוטלית שבה היא הוצאה לפועל – כל אלה העידו על כוחו ועל יכולתו לכפות את רצונו על מפלגתו. ההדחה גם הותירה אותו בודד בצמרת, ללא אופוזיציה של ממש בממשלתו או במפלגתו.

(ג) אל התחושה שבן-גוריון ומפלגתו צוברים יותר ויותר כוח נוסף החשש, שמשטרו הופך מדמוקרטי להלכה לאוטוריטרי למעשה. להערכת בני התקופה, העובדה שעסק לא רק בעניינים פוליטיים מובהקים אלא גם בשאלות של תרבות ורוח יצרה לו דימוי של שליט המנסה לעצב את החברה עיצוב טוטלי ולהתערב בכל הסוגיות שעל סדר היום, לא רק בסוגיות מובהקות של שלטון. דוגמה להערכה כזאת ניתן למצוא בדברי עמוס עוז:

קשה להאמין מה היתה עוצמת האוטוריטה של ב.ג. ומה היה פולחן האישיות. זו היתה עוצמה טוטאלית אפילו בעיני טעם... השאלה היא למה אף אחד מחבריו – שכולם היו נפילים, חלוצים, כולם הכירו אותו בתחתונים, ידעו שהוא דמגוג של פועלים – למה אף אחד לא קם נגדו. מדוע כולם כפפו מצחם וראשם בפני אחד מהם? משום שברגע מסוים התמלאו כלפיו ראה מסתית: 'הוא שומע קולות, והקולות שווים יותר משיקוליהם'.⁹¹

(ד) לחששות אלה נוספה עוד חרדה: הברית שיצר בן-גוריון עם צעירי מפלגתו, מעל לראשם של הוותיקים, והרושם שנוצר כי בבוא היום יעביר להם את מוסרות השלטון. בבחירות לכנסת הרביעית שולבו נציגי הכולטים של דור זה – גיורא יוספטל, אבא אבן, משה דיין ושמעון פרס – ברשימת מפא"י לכנסת ולממשלה. שילובם עורר תחושה, שלשלטון הגיעו טכנוקרטים וביצועיסטים, שנאמנותם לאידיאולוגיה של תנועת העבודה ואפילו לאתוס הדמוקרטי מוטלת בספק.

(ה) אף נראה היה שהחל להיווצר חוסר איזון בין מצב המדינה לעידן הבן-גוריוני. במעבר משנות החמישים לשנות השישים עברה המדינה את השלב הראשוני בתולדותיה, שהתאפיין בחרדה קיומית מכאן ובתזוית של עשייה מכאן. לעידן כזה התאימה דמותו הדומיננטית והכריזמטית של בן-גוריון. ואולם השינויים שחלו בה, בייחוד מאז מלחמת סיני, והתחושה שה'סער והפרץ' הומרו בשגרת החולין, הביאו לכך שלהתייחסות אל בן-גוריון נוסף קו חדש, שהיה בו גם פן גרוטסקי וגם הבט מעיק.

ואולם, על אף ההסתייגויות ממשטרו של בן-גוריון, קיבלו אנשי הרוח את מנהיגותו. מיכאל קרן כתב כי במהלך שנות החמישים היו מחלוקות, לעתים חריפות, בינם לבין בן-גוריון. עם זאת הם קיבלו באותן שנים ברצון את תפקידם הנומנילי במרכז הכאריזמטי שבו הוא שלט, הן בקביעת נורמות פוליטיות והן בעיצוב דפוסים אידיאולוגיים ותרבותיים.⁹² אמנם, המודעות לכך שעידן בן-גוריון הגיע לקצו היתה נחלתם של חוגים מסוימים במדינה עוד לפני ה'פרשה', אבל היו אלה חוגים שמחוץ למעגל הקנוני. גישה זו מצאה ביטוי, למשל, בכתב העת 'בטרים', שערך אליעזר ליבנה. לדוגמה, אחרי פרשת גיוס הפתע, הידועה בכינוי 'ליל הברווזים' כתב ליבנה:

91 נ' גרין, עמוס עוז – מונוגרפיה, תל-אביב 1980, עמ' 30.

92 קרן (לעיל, הערה 17), עמ' 20.

אסור לנו לקבל כתחליף לאחריות דמוקרטית, ארשת חשיבות של 'יחיד בדורו', או אחריות עליונה שמר בן-גוריון רואה עצמו כשליחה. אחריות עליונה זו פירושה, כי חברי הממשלה אינם יודעים על המתרחש בעניני ביטחון ויודעים מעט מאוד על הנעשה בעניני חוץ. בעת שידור הברווזים היו השרים הנוכחים בכנסת מבולבלים ומטופשים עד לידי כך, שלא יכלו להעיד באם מדובר בגיוס כללי, בבדיחה אווילית של האחד באפריל או ב'טעות טכנית'. ראש הממשלה ושר הביטחון, המחזיק את ממשלתו במצב מגוחך וחסר אחריות כזה הוא צרה להנהלתה של אומה. התפטרותו היא צורך ממלכתי.⁹³

מדוע היה צורך באירוע בסדר גודל של ה'פרשה' כדי שהביקורת תעבור מן השוליים אל המרכז? התשובה לכך קשורה בשתי התחושות המרכזיות ששיקפו את היחס לבן-גוריון: היראה והכבוד. התפקיד שמילא ב'פרשה' הביא לכך שחל סחף חמור הן בכבוד שרחשו לו והן ביראה מפניו. שינוי זה קשור לשני הבטים בהתנהגותו, הקשורים זה לזה: (א) הפן הקפריזי בהתנהגותו, והתחושה שהוא אינו פועל על פי נימוקים סבירים ורציונליים, אלא על פי גחמות, שאינן עולות תמיד בקנה אחד עם הנורמות הדמוקרטיות. (ב) ההרגשה שהוא אינו פועל כמנהיג לאומי אלא כעסקן מפלגתי מן השורה. מיכאל קרן כתב, כי לראשונה בקריירה הפוליטית שלו פעל בן-גוריון כ'מי שממלא תפקיד מפלגתי רגיל, לא כאריזמטי, ולראשונה 'שוב לא ייצג את ה־raison d'être של המדינה'.⁹⁴

השינוי במעמדו של בן-גוריון היה חמור במיוחד בעיקר לנוכח הציפיות ממנהיגותו. הביקורת הקשה שהוטחה בו נבעה בראש ובראשונה מהעובדה שציפו ממנו להתנהג כאבי האומה ולא כעסקן מפלגתי, כראש מפלגה ואפילו כראש מדינה. הבט זה בא לידי ביטוי בפגישה שקיימו עמו אנשי הרוח במרס 1961. יעקב טלמון אמר לו, כי על כורחו הוא דמות היסטורית, ואילו נתן רוטנשטריך קונן על כך שבן-גוריון שוב אינו מייצג את 'הסדר הטוב' במדינה. הוא כינה עובדה זו 'אסון לאומי שלא היה כמוהו'. במקום להיות 'מעל לכל מחלוקת', התלונן רוטנשטריך בפניו, 'נעשית צד במחלוקת'.⁹⁵

מבחינה זאת, 'האנשתו' של בן-גוריון, הורדת דמותו ממרומי האולימפוס והפיכתה לדמות בשר ודם, העניקה לגיטימציה לביקורת נגדו והפכה אותה לאפשרית. ההשתחררות מהיראה מצלו הענק, אף שהיתה חלקית במידה רבה, פתחה ערוץ שדרכו ניתן היה לתעל את המועקות שעוררו שנות שלטונו הארוכות, וכן לבוא חשבון לא רק עם התנהגותו בתקופת ה'פרשה' אלא גם עם העידן הבן-גוריוני בכלל. שינוי זה גם הביא לתמורה בדימויו. מראש מדינה סמכותי ומרחיק ראות הפך בעיני רבים לזקן מבודד, שיועציו הצעירים והאופורטוניסטים מסובכים אותו בכחש. דוגמה לכך ניתן למצוא בדברים שכתב אליעזר ליבנה:

אחת הטראגדיות הטיפוסיות של מדינאי זקן היא בדידותו הגדלה והולכת. הוא מוקף יותר ויותר באומרי 'הן' ובחנפים. פיהם מלא שבחים למנהיגם אך ליבם נתון לחשבונותיהם האישיים.

93 א' ליבנה, 'שירת הברווזים והבעייה בן-גוריון', בטרם, יו, גיליון ה-5 (5 במאי 1959), עמ' 10.

94 קרן (לעיל, הערה 17), עמ' 20.

95 שם, עמ' 21.

ידידים כנים, אמיצי לב ותקיפי מצפון נדחפים על ידו הצידה או עוזבים אותו, 'אחד אחד ובאין רואה'. העצה שהוא שומע מפי נושאי כליו ערבה לאוזנו, אך הרת הרס לפעלו ולדמותו בזכרון האומה.⁹⁶

2. ממחאה נקודתית למחאה כוללת

השאלה השנייה שהוצגה במבוא למאמר התייחסה לתכני המחאה. האם המחאה התייחסה אך ורק לתופעות שעלו בתקופת ה'פרשה', או שמא מדובר במחאה כוללת יותר, התוקפת את כל ה'משטר הבן-גוריוני'?

בשלב הראשון מדובר היה במידה רבה במחאה 'נקודתית'. היא התמקדה בניסיונו של בן-גוריון לכפות את עמדתו על הממשלה ולדחות את מסקנות 'ועדת השבעה', ובדרישתו להדיח את לבון מתפקידו כמזכיר ההסתדרות. ואולם, כבר בימי הראשונים של הוויכוח הציבורי הוא עסק גם בנושאים החורגים מארבע האמות של 'עסק הביש' וממערכת היחסים בין בן-גוריון לבין לבון.

נושא אחד שעלה לדיון כבר בימים הראשונים של ההתארגנות היה מעמד צה"ל ומעמדה של מערכת הביטחון בחברה הישראלית. דוגמה לכך ניתן למצוא במכתבו של נתן רוטנשטרייך לשר העבודה גיורא יוספטל.⁹⁷ המאורעות האחרונים, טען, הביאו להרס 'שני טאבויים' בחיי המדינה ואחד מהם הוא 'הטאבו של הביטחון': 'אין זה עוד מובן מאליו מה זה ביטחון, שהשיקול של הביטחון כשיקול עדיף באופן מוחלט יש לו פרוש מוחלט; נהרס הטאבו שהביטחון אינו משמש זירה מדינית בתוך מערכת הביטחון ובתוך המערכת של המדינה'. רוטנשטרייך אינו מצר כלל על הרס זה: 'טוב שהוא נהרס', כתב. הוא הצטער על דרך הריסתו: 'על ידי הפרשה ומה שמסביבה'. ואולם, מאחר שהמצב הקודם לא ישוב, ייתכן שלפנינו ביטוי ל'עורמת התבונה' וייווצר מצב חיובי, כי שאלת הביטחון תעלה לדיון ציבורי פתוח.

סוגיית צה"ל והביטחון עלתה גם בדברים של שלמה גרודזנסקי, אם כי בצורה שונה משהו.⁹⁸ גרודזנסקי התייחס לדברים שכתב נתן אלתרמן,⁹⁹ שיש לשים קץ ל'פרשה' רק אחרי שלבון יבקש סליחה על ה'תמונה האפלה שעלתה מתוך הודעותיו ועדויותיו על מוסדות הביטחון ואנשיהם וסדריהם'. על כך שאל גרודזנסקי: האם צה"ל הוא מעבר לביקורת? האם מערכת הביטחון היא בחזקת טאבו? תשובתו היתה, שזכותו של אלתרמן לצאת להגנת אנשי מערכת הביטחון, אבל 'אנשי משרד הביטחון... אינם טאבו'. במדינה דמוקרטית אין מוסדות קדושים, הנמצאים מחוץ לתחומה של הביקורת: 'אין ממשלות קדושות, אין ראשי ממשלה

96 א' ליבנה, 'הערות על פרישתו של בן-גוריון', הארץ, 3 במרס 1961.

97 לעיל, הערה 87.

98 ש' גרודזנסקי, 'הערות מאונס בעניין ה'פרשה'', דבר, 6 בינואר 1961.

99 'הבהלה לא תתקן דבר', הטור השביעי, דבר, 23 בדצמבר 1960.

קדושים, אין רמטכ"לים קדושים, אין מזכירי הסתדרויות ומפלגות קדושים, אין משוררים לאומיים קדושים. זוהי אמת קדושה. נכבדנה'.

בכמה מקרים בודדים נתפס המאבק סביב ה'פרשה' כמאבק כולל על דיוקן החברה. דברים ברוח זו אמר עמוס עוז בפגישה שנערכה בין צעירי האיחוד לבין ראש הממשלה. לטענתו, החברה 'פחות ופחות שואפת להיות אור לגויים ויותר ויותר שואפת להיות ככל הגויים', וזו הבעיה הבסיסית. לכן, טען עוז, הכל נשקל על פי שיקולים כלכליים וביטחוניים, בהתאם ליעילות בדרכי הביצוע, ומתוך התעלמות משיקולים חברתיים:

ודבר זה ביסודו, אולי עוד לא בעוד חמש שנים, עשר שנים, בסופו יוריד שואה חברתית. עד כמה שאני מכיר את ההיסטוריה, אינני מכיר שום מדינה בעולם שירדה מהמפה בגלל שואה כלכלית בלבד, שירדה מהמפה בגלל תבוסה צבאית, כי איביה ניצחו אותה. קדם לשואה הכלכלית ולתבוסה הצבאית איזה רקבון חברתי.¹⁰⁰

בסופו של דבר הפכה ההתארגנות של האינטלקטואלים, שהחלה כמחאה על עניין פוליטי, לקבוצה רעיונית הנאבדת על דמות המדינה והחברה. אחרי הבחירות לכנסת החמישית, שנערכו ב-15 באוגוסט 1961, כשה'פרשה' החלה לרדת מסדר היום הפוליטי, ניתן היה להתייחס אליה בהקשרים רחבים וכוללים יותר.

בקיץ 1961 הקים הגרעין המרכזי שעמד ביסוד התארגנות אנשי הרוח גוף חדש, 'קבוצת חברים להתארגנות רעיונית', שעסק בבעיות החברה הישראלית, תנועת הפועלים והמדינה.¹⁰¹ קבוצה זו היתה הבסיס להתארגנות 'מן היסוד', ובמאי 1962 החל ביטאונה להופיע כדו-שבועון. ה'אני מאמין' של הגוף החדש התפרסם בגיליון הראשון של הביטאון, והוא מבטא את רצון הקבוצה לנסות לנקוט עמדה ביחס למגמות יסוד בהתפתחותה של החברה הישראלית בכלל ושל תנועת העבודה בפרט.¹⁰² אגב אזכור עקיף ועמום של 'הפרשה' נכתב שם: 'התרחשויות שונות שהתרחשו, ואשר אחזו בציציות ראשו והעמידונו על התוהם הפעורה לרגלנו', לימדונו מה קורה בחברה שהדיון הערכי והאידיאולוגי נדם בקרבה. הפסקת הדיון הזה, ולו לשעה קלה, בחברה דינמית כמו החברה הישראלית, שהשינויים החברתיים בה הם כה מהירים, תביא לכך ש'שוב נחזור ונהיה עומדים נוכח מציאות בלתי מוכרת, ומה שחמור יותר – מציאות הורה להווייתנו היסודית'.

3. לקראת שנות השישים

השאלה השלישית שהצגנו עסקה בהקשריה הרחבים יותר של התארגנות אנשי הרוח. בעניין זה נתייחס לשתי נקודות.

הראשונה היא הקשר בין ההתארגנות לבין 'עידן אשכול', שהחל בקיץ 1963, כשלו

100 פגישה עם בני האיחוד (לעיל, הערה 42).

101 ראו: בר אור (לעיל, הערה 18), עמ' 480-481.

102 'במקום תעודת זהות', מן היסוד, 1, 24 במאי 1962.

אשכול החליף את בן-גוריון בשני תפקידיו, כראש ממשלה וכשר ביטחון. עידן אשכול היה שונה מעידן בן-גוריון. את מקום הסמכותיות החונקת תפס דו שיח פתוח ונינוח, שהבחין באופן ברור בין יריב פוליטי לבין אויב. את מקום המתח הבלתי פוסק שאפיין את שלטון בן-גוריון, במיוחד בחודשי שלטונו האחרונים, תפסה אווירה מפויסת ורגועה. הכריזמה הבן-גוריונית, שהתבגרות החברה הפכה אותה לעול, הומרה בהנהגה המדברת אל הציבור כאנשים מבוגרים. כתב על כך עמוס אילון:

לא היתה לו מה שקוראים כריזמה – אותו מגנטיזם מסתורי ההופך מבוגרים מפוכחים למעריצים מתבגרים ומקהה את שיפוטם העצמאי. ייתכן שחיבבוהו כל כך משום שלא לה מבינינו אשר חיפשו זאת, נתן את הגדולה במחמאות שאפשר לתת לאזרחיה של מדינה צעירה – ההרגשה שהם בני תורין; אשליה של בגרות.¹⁰³

את הקשר בין התארגנות אנשי הרוח לבין עידן אשכול ניתן להגדיר בשני אופנים: במידה מסוימת הם היו מבשריו ובמידה רבה הוא היה התגשמות שאיפותיהם. אין פלא אפוא שהם רחשו לו כבוד והערכה וקיימו עמו דו-שיח מתמיד.

ניתוח זה מוליכנו לנקודה האחרת, שהיא עיקרה של הסוגיה: הקשר בין התארגנות אנשי הרוח לבין המגמות העיקריות שאפיינו את התפתחות החברה הישראלית באותה העת. המעבר משנות החמישים לשנות השישים היה 'קו פרשת המים' הראשון בתולדות המדינה. הוא ציין את סיום העידן הראשון, הבראשיתי, בתולדותיה ואת המעבר לעידן שני, מבוגר ומפוכח יותר.¹⁰⁴

את המעבר מעידן לעידן ציינו שלושה אירועים:

(א) 'פרשת לבון'. ניתן לראות בפרשה ציון דרך בתהליך הפיכתה של החברה הישראלית מחברה סמכותית, הרואה בביקורת בכלל ובביקורת על מוסדות וגופים כמו צה"ל עדות לחולשה ואפילו לחילול הקודש, לחברה פתוחה יותר. חברה כזאת אינה מהססת למתוח ביקורת ולהציב סימני שאלה גם ביחס לאישים ולמוסדות שקודם לכן נחשבו מעל לכל ספק וביקורת.

(ב) משפטו של אדולף אייכמן, שנערך בירושלים בשנים 1961–1962. במשפט זה ניתן לראות את ראשית ההשתחררות ממיתוס ה'הליכה כצאן לטבח', שהיה כה דומיננטי בשנות החמישים. לראשונה בתולדות המדינה ניתנה במה ליהודי הפשוט, שלא היה גיבור או פרטיון, לספר על השואה. הרוב המכריע מתוך מאה וארבעה-עשר העדים שהעידו במשפט היו יהודים 'סתם', שניצלו בעור שיניהם, לעתים לגמרי במקרה, מן הגורל המר שיועד להם. המשפט גם הביא לשינוי באוריינטציה של מחקר השואה. הפולמוס שהתפתח בעקבות ספרה של חנה ארנדט על המשפט¹⁰⁵ גרר אחריו שורה של מחקרים ששינו את התפיסה המקובלת לגבי

103 ע' אילון, 'אבי אבות הקונסנזוס', הבט אחורה בבהלה מסוימת – רישומים מארץ ישראל וסביבותיה, תל-אביב 1988, עמ' 337.

104 דיון מפורט בסוגיה זאת ראו מאמרי: קץ הראשית (לעיל, הערה 15), עמ' 235–256.

105 H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem – A Report on the Banality of Evil*, New York 1963

סוגיות מרכזיות בנושא השואה. הם הראו שההתייחסות הסטריאוטיפית והחד ממדית שאפיינה את יחסה של החברה הישראלית ליוֹדנראט היתה מוטעית והתעלמה מייחודה של תקופת השואה וממורכבותה. ההשתחררות ממיתוס הגבורה ושינוי האוריינטציה במחקר השואה הם עדות לכך שהמשפט השפיע על החברה הישראלית ליתר פתיחות, לריכוך ולסובלנות.

(ג) האירוע השלישי היה בתחום התרבותי. המעבר התרבותי מספרות 'דור תש"ח' לספרות 'דור המדינה' שהתחולל בשנים אלה.¹⁰⁶ מעבר זה העתיק את מרכז הכובד של הדיון הספרותי מן העיסוק בפלל לעיסוק ביחיד הניצב בשוליים. למעבר זה היו כמה מאפיינים: יתר פתיחות; התרחקות מתבניות נוקשות וסטריאוטיפיות; יכולת להסתכל באירוניה ואפילו בלעג על תופעות בחיי מדינת ישראל, גם כאלה שעד אז היו בתחום הנשגב והמקודש; יכולת להשתחרר מדמות האב – בין אם שמו אברהם שלונסקי ובין אם שמו דוד בן-גוריון. גם במעבר זה ניתן לראות ביטוי לחברה בוגרת ובטוחה בכוחותיה, המסוגלת להשקיף על עצמה מתוך נקודת מבט פתוחה וביקורתית.

מתוך פרספקטיבה זו ניתן להבין את ההקשר הרחב של מעורבות האינטלקטואלים בפרשת לבון. מעורבות זו יכולה להיחשב קו פרשת מים בהתייחסותם למדינה, למוסדותיה ולעומדים בראשה. היא סיימה שנים של שתיקה, שנבעה לא מאדישות אלא מיראה, ולוותר לעתים בתחושה של התבטלות כלפי העושים וגדולת המעשים. שתיקה זו הומרה בביקורתיות ספקנית ומהוססת ב'פרשה', והתחזקה אחרי מלחמת ששת הימים, כמה שנים לאחר מכן. לא מקרה הוא שרבים מבין המעורבים בהתארגנות אנשי הרוח בתקופת ה'פרשה' היו ממייסדי 'התנועה לשלום ובטחון'.

